

Ontgonnen verleden

Regiobeschrijvingen provincie Drenthe

Adriaan Haartsen
Nikki Brand

landbouw, natuur en
voedselkwaliteit

Directie Kennis, juni 2009

© 2009 Directie Kennis, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Rapport DK nr. 2009/dk116-C
Ede, 2009

Teksten mogen alleen worden overgenomen met bronvermelding.

Deze uitgave kan schriftelijk of per e-mail worden besteld bij de directie Kennis onder vermelding van code 2009/dk116-C en het aantal exemplaren.

Oplage	50 exemplaren
Auteur	Bureau Lantschap
Samenstelling	Eduard van Beusekom, Bart Looise, Annette Gravendeel, Janny Beumer
Ontwerp omslag	Cor Kruft
Druk	Ministerie van LNV, directie IFZ/Bedrijfsuitgeverij
Productie	Directie Kennis Bedrijfsvoering/Publicatiezaken Bezoekadres : Horapark, Bennekomseweg 41 Postadres : Postbus 482, 6710 BL Ede Telefoon : 0318 822500 Fax : 0318 822550 E-mail : DKinfobalie@minlnv.nl

Voorwoord

In de deelrapporten van de studie Ontgonnen Verleden dwaalt u door de historisch-geografische catacomben van de twaalf provincies in Nederland. Dat klinkt duister en kil en riekt naar spinnenwebben en vochtig beschimmelde hoekjes. Maar dat pakt anders uit.

Deze uitgave, samengesteld uit twaalf delen, biedt de meer dan gemiddeld geïnteresseerde, verhelderende kaartjes, duidelijke teksten en foto's van de historisch-geografische regio's van Nederland. Zo geeft het een compleet beeld van Nederland anno toen, nu en de tijd die daar tussen zit.

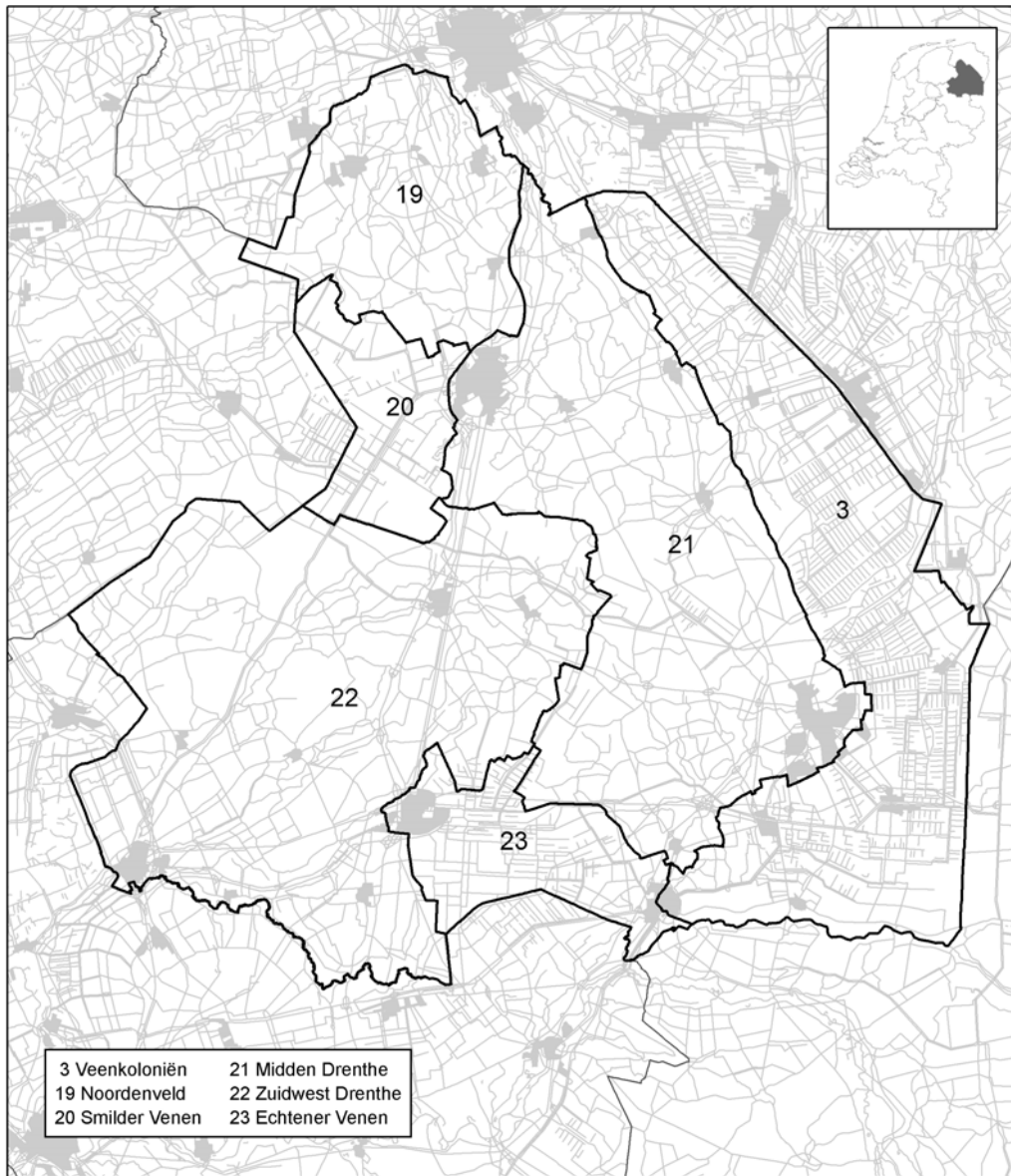
De hoofdstukken over de deelgebieden/regio's schetsen in het kort een karakteristiek per gebied. De cultuurhistorische blikvangers worden gepresenteerd. Voor de fijnproevers volgt hierna een nadere uiteenzetting. De ontwikkeling van het landschap, de bodem en het reliëf, en de bewoningsgeschiedenis worden in beeld gebracht. Het gaat over de ligging van dorpen en steden, de verkavelingsvormen in het agrarisch land, de loop van wegen, kanalen en spoorlijnen, dijkenpatronen, waterlopen, defensielinies met fortificaties. Opvallend is het grote aantal landgoederen, buitenplaatsen en kastelen in Nederland. Een veelheid komt aan bod. Er wordt stil gestaan bij: waarom dààr, waarom is het juist op die plaats ontstaan?

Het verleden wordt ontgonnen; u reist mee over heuvels, langs rivierenbeddingen, door polders, over boerenland en stadjes. Na bestudering bent u duizenden, ontdekkingen, avonturen, afgravingen en ontginningen rijker. Deze kennis van ons cultureel erfgoed maakt deel uit van het digitaal kennissysteem Cultgis onderdeel van de kennisinfrastructuur Cultuurhistorie afgekort KICH. Hierin is naast de historische geografie, de historische bouwkunst en de archeologie ontsloten. Zie hiervoor de website www.kich.nl.

Namens alle werkers aan deze regiorapporten over de historische geografie in Nederland en breder met het geografisch-informatiesysteem Cultgis/KICH wens ik het gebruik hiervan in uw werk van harte toe.

DE DIRECTEUR DIRECTIE KENNIS
Dr. J.A. Hoekstra

Historisch Geografische Regio's in Drenthe

Inhoudsopgave

Inleiding	7
1 Regio 3: Veenkoloniën en Westerwolde	9
1.1 Ligging	9
1.2 Karakteristiek	9
1.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	10
1.4 Bewoningsgeschiedenis	11
1.5 Specifieke thema's	19
1.6 Historisch-geografische elementen en structuren	20
1.7 Literatuur	25
2 Regio 19: Noordenveld	27
2.1 Ligging	27
2.2 Karakteristiek	27
2.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	28
2.4 Bewoningsgeschiedenis	30
2.5 Specifieke thema's	37
2.6 Historisch-geografische elementen en structuren	38
2.7 Literatuur	40
3 Regio 20: Smilder Venen	43
3.1 Ligging	43
3.2 Karakteristiek	43
3.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	44
3.4 Bewoningsgeschiedenis	45
3.5 Specifieke thema's	49
3.6 Historisch-geografische elementen en structuren	50

3.7	Literatuur	52
4	Regio 21: Midden-Drenthe	53
4.1	Ligging	53
4.2	Karakteristiek	53
4.3	Ontstaan van het natuurlijke landschap	55
4.4	Bewoningsgeschiedenis	56
4.5	Specifieke thema's	61
4.6	Historisch-geografische elementen en structuren	63
4.7	Literatuur	66
5	Regio 22: Zuidwest-Drenthe	69
5.1	Ligging	69
5.2	Karakteristiek	69
5.3	Ontstaan van het natuurlijke landschap	71
5.4	Bewoningsgeschiedenis	72
5.5	Specifieke thema's	77
5.6	Historisch-geografische elementen en structuren	80
5.7	Literatuur	83
6	Regio 23: Echtenerven	85
6.1	Ligging	85
6.2	Karakteristiek	85
6.3	Ontstaan van het natuurlijke landschap	86
6.4	Bewoningsgeschiedenis	87
6.5	Specifieke thema's	90
6.6	Historisch-geografische elementen en structuren	92
6.7	Literatuur	95

Inleiding

Is een schurveling een met uitsterven bedreigde vlindersoort, een houtwal die een haaiemeet omgeeft, of is het wellicht een pingoruïne? Waar werd zout gewonnen en wat heeft dit met turf te maken? Is moertering gevaarlijk? Hoe zit het met het verhaal van de bedijkingen in de kuststreken en het rivierengebied en wat betekent dit voor het aanzien van de regio's?

Als we om ons heen kijken ontdekken we overal sporen van de wordingsgeschiedenis van Nederland. Vaak weten we er in de praktijk niet goed raad mee. Ontgonnen Verleden beantwoordt uw vragen over de bewoningsgeschiedenis. Het is een digitaal informatiesysteem met de werknaam 'Cultgis'. Het vertelt hoe mensen leefden en hoe zij hun omgeving vormgaven. Het maakt het landschap leesbaar als een spannend boek. Ontgonnen verleden levert de bouwstenen voor de biografie van het rijke Nederlandse cultuurlandschap. Deze twaalf rapporten vormen hiervan een onderdeel.

Het geografische informatiesysteem Cultgis van het ministerie van LNV ontsluit cultuurhistorische kennis en maakt het verleden beleefbaar. Cultgis bevat belangrijke informatie voor nieuwe ruimtelijke ontwerpen en schetst de samenhang tussen patronen en structuren. Het biedt informatie op verschillende niveaus. De regiokaart is hiervan één zo'n informatieniveau. Cultgis beschrijft per regio de bewoningsgeschiedenis en de specifieke kenmerken van het cultuurlandschap. De structuur van het Cultgissysteem kent een getrapte opbouw in een geografische informatie systeem (GIS). De opbouw begint met een globale karakteristiek over de historische geografie op nationaal niveau. De beschrijvingen van landschapstypen en deellandschappen gaan over in meer concrete beschrijvingen zoals deze provinciale rapporten. Een selectie van de zogenaamde historisch geografische aandachtgebieden, die van nationale betekenis worden geacht, bevinden zich op het niveau daaronder. Op het laagste niveau treffen we concrete elementen en patronen.

Het Cultgissysteem is ontwikkeld in het monitoringprogramma Meetnet Landschap (traject 1992 – 2006). Het is ook een onderdeel van de kennisinfrastructuur Cultuurhistorie. Het cultgis databestand is IMKICH conform (GML-standaard) en daardoor geschikt voor uitwisseling in een NEN3610 omgeving zoals inmiddels standaard in de Ruimtelijke Ordening (DURP).

De kennisinfrastructuur Cultuurhistorie (KICH) met de website www.kich.nl biedt verschillende partijen – zoals het ministerie van LNV en de rijksdienst cultureel erfgoed (voorheen RACM) van het ministerie van OCW - een platform voor het uitwisselen van de diverse databestanden. Het drieluik historische geografie, historische bouwkunst en archeologie staat hierin centraal. Er ligt een uitnodiging aan andere partijen zoals provincies, gemeenten en maatschappelijke organisaties om zich aan te sluiten en zo samen te werken aan een robuuste en levende datastructuur voor de cultuurhistorie.

Samen met aardkundige waarden vormen cultuurhistorische elementen en patronen, structuren en ensembles hiervan in het Nederlandse cultuurlandschap het fysieke erfgoed van ons land. Deze aspecten spelen een belangrijke rol voor de ruimtelijke kwaliteit en de belevingswaarde van Nederland.

1 Regio 3: Veenkoloniën en Westerwolde

De Ter Apelersluis in het Ruiten-Aakanaal

1.1 Ligging

Deelgebied Veenkoloniën ligt in het oosten van de provincies Groningen en Drenthe. In het noorden is de grens van het gebied globaal getrokken bij het Winschoterdiep tot Winschoten en vandaar via Oudeschans tot de Nederlands-Duitse grens. In het oosten wordt de grens gevormd door de grens met Duitsland, waarbij opgemerkt moet worden dat het veengebied van het Boertanger Moor vroeger verder naar het oosten doorliep tot bij de Ems. In het zuiden, bij Schoonebeek wordt de grens gevolgd tot bij Coevorden, vandaar via Veenoord naar Emmen. Vanaf Emmen loopt de grens aan de voet van de Hondsrug naar het noorden via de Hunze of Oostermoersche vaart naar het Zuidlaardermeer.

1.2 Karakteristiek

Het landschap van de Veenkoloniën valt op door de rechte lijnen en de rationele inrichting. Wegen, dorpslinten, sloten, vaarten en kanalen, alles lijkt op de tekentafel tot stand gekomen. Het is een landschap dat in hoge mate door de mens is gecreëerd en tot stand gebracht in de afgelopen 450 jaar. In die periode is het uitgestrekte hoogveengebied van het Boertanger veen, dat een oppervlakte had van zo'n 300.000 ha, afgegraven en omgezet in landbouwgebied. Op enkele plaatsen wordt het strakke patroon van het landschap onderbroken door zandruggen die altijd boven het veen hebben uitgestoken. Hier wijken de inrichting van het land en de vorm van de dorpen af van de omgeving: ze vertonen meer gelijkenis met de esdorpen die we bijvoorbeeld op de Hondsrug tegenkomen. De grootste van deze zandruggen is Westerwolde in het Groningse deel van de regio.het deelgebied.

In het patroon van wegen, waterlopen en kavelgrenzen is de manier waarop de ontginning heeft plaatsgevonden nog duidelijk te herkennen. Bijzonder waardevol zijn de overgangen tussen het jonge veenkoloniale landschap en de oudere cultuurlandschappen aan de randen van het voormalige veengebied, zoals langs de Hunze en langs het Schoonebeekerdiep. Dit komt tot uiting in de percelering, het patroon van wegen en waterlopen en de bebouwing. Al met al geeft het gebied van de Veenkoloniën en Westerwolde een grote variatie te zien aan nederzettingen en ontginningsvormen, die een grote cultuurhistorische betekenis aan het gebied verlenen.

Cultuurhistorische blikvangers

De meest in het oog springende cultuurhistorische aspecten, die de wordingsgeschiedenis van het gebied illustreren, zijn:

- Het 'tekentafellandschap' in het grootste deel van het gebied: rechte wegen en waterlopen, langgerekte dorpen
- Grote open ruimten, onderbroken door ijle bebouwingslinten
- Het dichte stelsel van kanalen, monden en wijken
- Sluizen en schipperswoningen in en bij de kanalen
- Onregelmatige ontginningen in de randgebieden van het voormalige veengebied
- Esdorpen op de zandruggen, met name in Westerwolde
- Onvergraven veenrestanten, voor een deel natuurgebied, voor een deel in landbouwkundig gebruik (bovenlanden)
- Vloevelden van aardappelmeelfabrieken
- het klooster van Ter Apel

Verscholen in de bossen bij Ter Apel ligt het voormalige kruisherenklooster, gesticht in 1464.

1.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

1.3.1 Pleistoceen

Voor de vorming van het landschap van de Veenkoloniën en Westerwolde zijn de geologische processen tijdens het Pleistoceen van groot belang geweest. In het Pleistoceen, de periode van de ijstijden, is de langgerekte heuvelrug gevormd die we de Hondsrug noemen. Tijdens de voorlaatste ijstijd heeft het landijs grote delen van het land bedekt. Tijdens de afsmelting van het ijs kwamen er perioden voor waarin de aanvoer van het ijs en de afsmelting met elkaar in evenwicht waren en het landijsfront lange tijd (soms duizenden jaren) ongeveer op dezelfde plaats bleef liggen. Tijdens één van deze perioden lag het landijs ter plaatse van Westerwolde. Ter plaatse van het ijsfront werden de zand- en keileemlagen opgestuwd tot lage heuvels, zoals de Haseberg en de heuvels bij Vlagtwedde en Onstwedde. Het smeltwater van het ijs en het neerslagwater uit het achterland stroomde langs het ijsfront naar het noordwesten en schuurde daarbij een breed en diep dal uit tussen het ijsfront en de Hondsrug. Geologen noemen dit het 'oerstroombdal van de Hunze'. Na de landijsbedekking werd het dal voor een deel opgevuld met afzettingen van lokale beekjes. In de laatste ijstijd, toen het landijs Nederland niet bereikte maar er hier wel een poolklimaat heerste, is een dik pakket dekzand in het dal afgezet. De heuvels van Westerwolde bestaan uit keileem en dekzand.

1.3.2 Holoceen

Ten oosten van de hoge gronden van de Hondsrug is na afloop van de laatste ijstijd een gigantisch hoogveengebied ontstaan. De veenvorming begon in afgesloten laagten van het oerstroombdal van de Hunze. In de loop van duizenden jaren breidde het veen zich over steeds grotere oppervlakten uit, tot er uiteindelijk een aaneengesloten veengebied van meer dan 300.000 hectare was ontstaan. Dit Boertanger veen was het grootste hoogveenmoeras van noordwest Europa. Het Bargerveen of Meerstalblok (4000 ha) is het laatste grote restant van dit uitgestrekte hoogveengebied. Aan de westkant wigde het veen uit tegen de zandgronden van de Hondsrug; in het oosten vormden de boorden van de Ems de grens. Het veengebied zelf werd doorsneden door het Schoonebekerdiep, de Runde, de Ruiten Aa en de Pekel Aa. Hier en daar bevonden zich veenmeren of meerstallen. Het grootste daarvan was het Zwarte Meer, dat lag ter hoogte van het huidige gelijknamige dorp.

In het veenmuseum van Bargercompasuum is het metersdikke veenpakket te zien.

1.4 Bewoningsgeschiedenis

De bewoningsgeschiedenis van de regio heeft in voortdurende wisselwerking gestaan met de veenvorming. Door de uitbreiding van de moerassen werden de woonomstandigheden steeds ongunstiger en moesten steeds meer gebieden verlaten worden. Vanaf omstreeks 1600 zien we het omgekeerde gebeuren: de mens gaat het veengebied exploiteren, de veenlagen worden vergraven en verwerkt tot turf en het vroegere moeras veranderde in een uitgestrekt landbouwgebied.

1.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

In de prehistorie was het gebied een aantrekkelijke woon- en verblijfplaats. In de omgeving van Emmen zijn van alle prehistorische perioden sporen gevonden. De bewoningsomstandigheden werden beïnvloed door het zich steeds verder uitbreidende veenmoeras, zodat de bewoning in de loop der eeuwen steeds verder 'weggedrukt' werd van het centrum van het hoogveen. Imposante getuigen van de prehistorische bewoning zijn de hunebedden bij Emmen (Jonge Steentijd), het tempeltje van Bargerroosterveld (Bronstijd) en de planken veenpaden of 'knuppelwegen', die onder andere in het Oosterbos liggen. Deze paden zijn in verschillende perioden aangelegd. De oudste is de knuppelweg van Nieuw-Dordrecht, die al dateert van 4000 jaar geleden. In het Oosterbos liggen de restanten van twee veenpaden, die ongeveer 3200 en 2500 jaar oud zijn. Ze fungeerden enerzijds als doorgaande verbindingen tussen verschillende nederzettingen, anderzijds voor de winning van moerasijzererts. Wellicht hebben sommige paden ook dienst gedaan voor rituele doeleinden. Veel van deze paden zijn bewaard gebleven doordat ze overwoekerd zijn geraakt en opgenomen in het veenpakket.

Aan de randen van het veengebied zijn ook Celtic fields of raatakkers gevonden: kleine akkercomplexen uit de IJzertijd. Door de goede conserveringsomstandigheden

zijn niet alleen de resten van menselijke activiteit *in* het veen, maar ook de prehistorische vindplaatsen *onder* het veen goed bewaard gebleven.

1.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe Tijd

Op het hoogtepunt van de veenvorming was de bewoning teruggedrongen naar de randen van het immense veengebied. In de Middeleeuwen was het veen onbewoond en vinden we de nederzettingen op de Hondsrug, in Westerwolde, in het dal van het Schoonebeekerdiep en langs de Ems. De boeren op de zandgronden moesten de vruchtbaarheid van hun akkers vergroten door intensieve bemesting toe te passen. Hiertoe werd de mest van hun dieren vermengd met heideplaggen en bosstrooisel. Dit mengsel werd op de akkers gebracht, waardoor deze geleidelijk werden opgehoogd. Dergelijke gronden met een door de mens opgebrachte bovenlaag worden es- of enkeerdgronden genoemd als de opgebrachte laag dikker is dan 50 centimeter. Deze gronden vinden we bijvoorbeeld bij Vlagtwedde, Onstwedde en Sellingen. Is de laag wat minder dik dan spreken bodemkundigen van laarpodzolgronden, die we onder meer bij Bargeroosterveld en Roswinkel vinden. In de Late Middeleeuwen ontstonden langs de Hunze statellietnederzettingen van de dorpen op de Hondsrug, zoals Drouwenerveen, Gasselterboerveen en Gieterveen. Ook Schoonebeek, met zijn bijzondere buurtschappen als Oosterse Bos, Middendorp, Westerse Bos en Padhuis is zo'n middeleeuwse randveenontginning. Langs de oevers van de Ruiten Aa ligt Westerwolde, een afwisselend landschap met hogere en lagere delen. De mens heeft zich aan de grote verschillen in bodemgesteldheid aangepast. De hogere delen van de zandgronden bij de rivier werden gebruikt als akkerland. Hier vinden we de essen. De plaggen, die nodig waren voor de bemesting van de akkers werden onder meer gestoken op de heidevelden van het Ellinghuizerveld en het Weenderveld. De lager gelegen terreingedeelten, zoals de oeverlanden langs de Ruiten Aa, werden gebruikt als wei- en hooiland. Het beekdal van de Ruiten Aa vormde een groen lint van graslanden langs de rivier, omzoomd met hoger gelegen akkers. Het gebied was rijk aan bosjes, houtwallen en houtsingels. De grootste open ruimte binnen het kleinschalige landschap van Westerwolde werd gevormd door de Ontstwedderholte: een groot aaneengesloten akkercomplex op een keilembult.

Een historische vorm van graan oogsten op een akker in Onstwedde

In het noorden, bij de dorpen Blijham, Bellingwolde en Vriescheloo, was de situatie anders dan in het kleinschalige hoevenlandschap ten zuiden ervan. De genoemde dorpen liggen op brede zandruggen die als de noordelijke uitlopers van Westerwolde kunnen worden beschouwd. Tijdens de maximale uitbreiding van de Dollard reikte de invloed van de zee tot aan deze ruggen. Op de brede ruggen zijn streekdorpen ontstaan met opstreckende heerden (lange, smalle percelen loodrecht op de dekzandrug, waarbij de eigenaars het recht hadden de percelen verder door te trekken). De opstreckende kavels lagen in het veen (veenbouwten) of in de klei (kleibouwten), respectievelijk ten zuiden en ten noorden van het dorp. Het dorpje Roswinkel, langs het veenriviertje de Runde, is waarschijnlijk omstreeks 1300 ontstaan. Het landbouwkundig gebruik bleef in de dorpen echter niet beperkt tot het zandgebied: ook het aangrenzende veen werd benut, zij het veel minder intensief. In de Middeleeuwen en de Nieuwe tijd werden de hoogveengebieden in

Oost-Nederland extensief gebruikt voor de teelt van boekweit, het weiden van schapen en hier en daar als hooiland. In het begin van de 19^e eeuw hadden de boeren in de gemeente Emmen bijvoorbeeld 2200 hectare veengrond in gebruik. Op oude kaarten zijn nog de veendijken te vinden die het extensief gebruikte veengebied scheidde van het moeras dat niet werd benut.

De marken

In de 19^e eeuw was een deel van de grond nog in bezit van markegenootschappen of marken. Marken zijn opgericht in de 12^e en 13^e eeuw en moesten ervoor zorgen dat de gemeenschappelijke gronden van een dorpsgemeenschap of buurtschap niet werden aangetast of ontgonnen door nieuwkomers. De gemeenschappelijke gronden waren immers van groot belang voor de bedrijfsvoering. In de 17^e en 18^e eeuw gingen veel marken er al toe over om delen van hun veengronden te verkopen aan de stad Groningen of aan verveenders. Ook in de 19^e eeuw gebeurde dit nog, vooral in de dorpsgebieden aan de Drentse kant van de veenkoloniën, die toen konden worden afgegraven. De gemeenschappelijke gronden van de Westervoldse dorpen werden, op aandrang van de overheid, in de loop van de 19^e eeuw onder de eigenaren verdeeld of aan derden verkocht. De marken van Onstwedde en Vlagtwedde werden verdeeld in 1837, die van Sellingen en Jipsinghuizen sloten de rij in 1882.

Het strategische landschap

In het oosten van de regio lag de grens met het grondgebied van de bisschop van Munster, later het Koninkrijk Hannover. Het ondoordringbare veenmoeras had belangrijke strategische waarde. Tot in de 15^e eeuw was de burcht van Wedde het belangrijkste verdedigingswerk. In de 16^e eeuw liep een belangrijke handelsweg vanuit Groningen via Winschoten, Vlagtwedde en Boertange naar het oosten. Ter plaatse van Boertange liep de weg over een smalle zandrug door het veen. In 1580 werd begonnen op deze plek een vesting aan te leggen, een werk dat omstreeks 1593 voltooid was. Om de grachten van water te voorzien en de omgeving onder water te kunnen zetten werd een uitgebreid stelsel van keerdijken aangelegd. Ook werd een watergang naar de Ruiten Aa gegraven om extra water aan te voeren: de Nieuwe Ruiten Aa, Moddermansdiep of Sellingersloot. Ook de Bakovenkade en de redoute Bakoven maakten deel uit van de vesting Boertange.

Toegangspoort van de vesting Boertange

In dezelfde periode als de aanleg van Boertange werd de vesting Oudeschans gebouwd. Op deze plek, waar een sluis in de Westervoldse Aa lag, was in de 16^e eeuw een dorpje ontstaan. De grote vestingbouwer Adriaan Anthonisz versterkte het strategisch gelegen dorp in 1593. Door de voortgaande bevolderingen in het Dollardgebied werd daar in 1628 nog de Nieuweschans of Langakkerschans aan toegevoegd.

Verder naar het zuiden werden in de 16^e en 17^e eeuw verdedigingswerken aangelegd op plaatsen waar doorgangen door het veen waren. De stad Coevorden, waar in de 12^e eeuw al een kasteel stond, werd tussen 1605 en 1613 omgevormd tot een vestingstad met bastions, ravelijnen en een dubbele omgrachting. Overige verdedigingswerken waren een redoute ten zuiden van Ter Apel (1650), de schans Catshaar in het dal van het Schoonebeekerdiep, de schans van Holle tussen Emmen en Coevorden en de Valtherschans.

In de Franse tijd werd de grenslijn op een aantal plaatsen versterkt. De redoute bij Ter Apel werd vergroot, ten oosten van Boertange werd de Abeltjeslinie aangelegd en bij Bellingwolde werden enkele aarden verdedigingswerken opgeworpen. De verdedigingswerken behoorden tot de Eerste Linie van de Eems, die in 1851 werd opgeheven. Door de voortgaande verveningen en de inpolderingen in het Dollardgebied had de linie haar defensieve betekenis verloren.

Veenwinning

In de 12^e en 13^e eeuw vond aan de randen ontginning van veengronden plaats. Relatieve overbevolking van de dorpen op de Hondsrug was er de oorzaak van dat gemeenschappelijk gebruikte gronden werden verdeeld. Zo ontstonden aan de rand van het Hunzedal zogenaamde satellietdorpen van oudere dorpen op de Hondsrug. Gieterveen, Annerveen en Eexterveen zijn hier voorbeelden van. In het noorden waren dorpen als Meeden en Muntendam omstreeks 1300 bewoond, de dorpen van Westerwolde waarschijnlijk al enkele eeuwen eerder. Sellingen en Wedde worden voor het eerst vermeld in een akte van 1150. Vanuit de satellietdorpen en de dorpen op het zand zijn de randen van het veengebied in gebruik genomen. Er werd landbouw bedreven en er werd - op kleine schaal - turf gewonnen. Wat grootscheepser werd de exploitatie van het veen aangepakt door kloosters in en in de omgeving van het veengebied. De kloosters van Aduard (1193), Ter Apel (1216), Heiligerlee (1230) en Essen bij Haren (13^e eeuw) hadden uitgestrekte bezittingen in het veen. De veengrond werd in eigen beheer afgegraven of verpacht aan andere ververs.

In de 16^e en 17^e eeuw nam de vraag naar brandstof enorm toe. Hout was al schaars geworden: aan het eind van de Middeleeuwen waren er vrijwel geen bossen meer in Nederland. En de industrieën van de Gouden Eeuw hadden veel brandstof nodig: steenbakkerijen, pannenbakkerijen, bierbrouwerijen, zoutziederijen, om er maar enkele te noemen. Vandaar dat men de grote hoeveelheden fossiele brandstof in de vorm van veen ging afgraven en vershippen naar de industriecentra van die tijd: Groningen, enkele Friese steden en de steden in Holland. Ook in het deelgebied zelf werden industrieën gevestigd: in Muntendam, Veendam en Wildervank waren steenfabrieken, strategisch gelegen op de grens van veen en klei. Bij de veenwinning speelde de stad Groningen een cruciale rol. In de eerste plaats had de stad grote delen van het veengebied in bezit gekregen. Toen Groningen zich in 1594 aansloot bij de opstand tegen Spanje werden de bezittingen van de kloosters door de stad in beslag genomen. Daarnaast kocht de stad nog grote oppervlakten veengrond van de markegenootschappen. In de tweede plaats verwierf de stad het monopolie op de doorvoer van de turf. De tolheffing was een grote bron van inkomsten voor de stad Groningen. De aanleg van het Stadskanaal werd gefinancierd door de stad, en lange tijd heeft Groningen de afvoer van turf uit de Drentse veenkoloniën weten te dwarsbomen ten faveure van de 'eigen' veengebieden. Pas in 1817 werd een convenant met Drentse veenexploitanten gesloten en konden de Drentse veenkoloniën op de schop worden genomen.

Het veenkoloniale landschap wordt gekenmerkt door strakke lijnen, zoals de Oude Schutting bij Roswinkel

In het begin van de 17^e eeuw begon in de buurt van Oude Pekela de systematische veenwinning. Een groep Hollandse en Friese verveners, verenigd in de Friesche Compagnie, sloot een overeenkomst met de Stad voor de afgraving van veengronden in het gebied van het huidige Oude Pekela. De Pekel Aa werd verbeterd en het veenland aan weerskanten van deze veenstroom werd vergraven en afgevoerd. Het patroon van wijken, dat men hierbij heeft aangelegd, was nog tamelijk onregelmatig. De ontginningsblokken die later aan snee kwamen zouden steeds regelmatig worden.

Kaart van Henricus Hondius uit 1639. Het veengebied is nog grotendeels ongerept, op enkele plaatsen lopen verbindingswegen door het moeras. Bossen zijn aanwezig op de dekzandruggen, zoals op de rug van Bargeroostveld (bij Emmen), bij Ter Apel en Ter Wisch. Er werd extensief gebruik gemaakt van het veengebied, er werden schapen geweid, men teelde hier en daar veenboekweit in wisselbouw en hier en daar lagen hooilanden, zoals ten zuiden van Roswinkel. Bron: Meindert Schroor, 2003. De Atlas van Kooper: oude kaarten van de provincie Groningen.

Hoe ging de veenwinning in zijn werk? Eerst moest het veengebied ontwaterd worden. Daartoe werd een kanaal gegraven in het veen. Vaak maakte men gebruik van een oude veenrivier die werd verbreed en uitgediept: zo werd de Pekel Aa gebruikt voor het graven van het Pekeler Hoofddiep in 1639. Aan weerskanten van het kanaal groef men brede sloten, die men in het veengebied wijken noemt. Deze wijken

moesten vrij breed zijn omdat er een turfschip doorheen moest kunnen. Als het veen enigszins uitgedroogd was kon de eigenlijke turfwinning beginnen. Eerst werd de ruwe bovenlaag, de bolster, verwijderd. Men gooide dit op een brede rug of het werd op een perceel gebracht waar het veen al verwijderd was. Daarna werd het veen gesneden en konden de turven gestoken worden. Op grote klampen werden de turven te drogen gezet. Voordat ze droog genoeg waren om als brandstof te kunnen dienen moesten ze nog verschillende keren omgetast worden. Maar uiteindelijk, meestal pas in de herfst, was het dan zover. De turf was droog genoeg om te worden verscheept. Een turfschip voer de wijk in naar de turfplaats, de turf werd geladen en het schip kon zijn lange reis naar de steenbakkerij, de tussenhandelaar of de turfmarkt in de stad beginnen. De percelen waar de veenlagen al verwijderd waren werden klaargemaakt voor landbouwkundig gebruik: toemaken noemde men dat. De zandgrond, die onder het veen te voorschijn was gekomen, werd losgespit en vermengd met de bolsterlaag: het bovenste, onbruikbare deel van het veen. Vaak werd er nog stadsvuil doorheen gemengd, dat de turfschippers als retourvracht meenamen. Daarna konden de boeren aan de slag. In een tempo van gemiddeld 1000 ha per jaar werd het moeras omgevormd tot landbouwgrond.

Sluis nummer 6 in het Ter Apelkanaal. Het patroon van wijken, monden en kanalen bepaalt het landschap van de veenkoloniën. Naarmate de hoger gelegen veengebieden vergraven werden moesten er in de kanalen schutsluizen worden aangelegd om de hoogteverschillen te overbruggen.

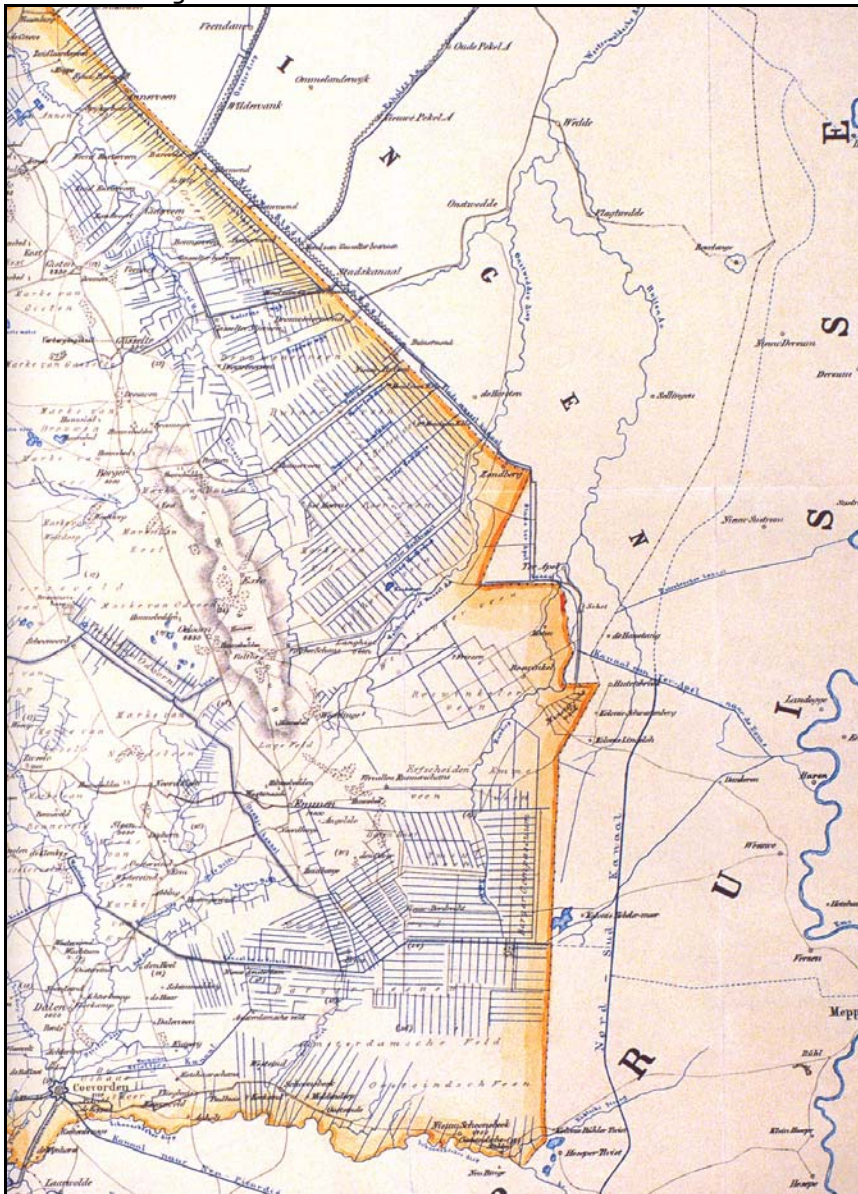
Veenwinning in Bargercompascuum, niet meer voor commerciële doeleinden, maar als onderdeel van het veenmuseum.

De activiteiten van de Friesche Compagnie was het begin van een eeuwenlange delfstofwinning waarbij de dikke lagen veen werden weggegraven en in de vorm van turf werden afgevoerd naar de steden. Het gebied ten zuiden van Hoogezand-Sappemeer werd tussen 1631 en 1659 voor vervening uitgegeven, de polder Wildevankster Participantenverlaat in 1647, het veengebied bij Zuidwending en de Ommelanderswijk in 1649.

Voor de afvoer van de turf werden bestaande veenrivieren verbreed en verdiept, maar er werden ook tal van nieuwe kanalen gegraven. Het Winschoterdiep (1630) was een geweldige verbetering: voor die tijd moest men via de Westerswoldsche Aa naar de Waddenzee varen. In 1766 werd begonnen met de aanleg van het Stadskanaal. In 1817 werd een overeenkomst gesloten met de aangrenzende Drentse gebieden en kon het veen worden vergraven. Van noord naar zuid is het Drentse deel van het veengebied afgegraven en omgevormd tot landbouwgrond. Vanuit het Stadskanaal legde men kanalen aan, monden geheten, het veen in: Gasselterboerveensemond (1819), Gasselternijeveensemond en Drouwenermond (1820), Buinermond (1828), Eerste en Tweede Exloërmond (1829) en Valthermond (1832). Sommige van deze monden zijn als een dubbelkanaal aangelegd, zoals Valthermond en Tweede Exloërmond. Loodrecht op de monden werden de wijken gegraven, brede sloten waar de turfschepen nog net konden varen. Aan het Stadskanaal verrezen de dorpen Stadskanaal (1765) en Musselkanaal (omstreeks 1820).

Aan het einde van de 19^e eeuw bereikte deze 'vervenings- en ontginningsmachine' de omgeving van Emmen. Vanuit twee kanten werd het gebied aangepakt. Vanuit het

noorden werd het Stadskanaal steeds verder naar het zuiden doorgetrokken. Van daaruit werden de venen van Nieuw-Weerdinge en Emmercompascuum verveend. Vanuit het westen werd de Verlengde Hoogeveense Vaart aangelegd voor de exploitatie van de venen ten zuiden van Emmen. Rond de vorige eeuwwisseling bereikte dit kanaal de Nederlands-Duitse grens. Door het Scholtenskanaal (1906) werden het Stadskanaal en de Verlengde Hoogeveense Vaart met elkaar verbonden. De Bladderswijk (1894) vormde de verbinding tussen de Verlengde Hoogeveense Vaart en het Oranjekanaal. De veenwinning is doorgegaan tot omstreeks 1990. Na de systematische wijkvervening deed de mechanisatie haar intrede en werd het graven van kanalen en wijken overbodig. Ook de toepassing van het veen was een andere: niet meer als brandstof maar als grondstof voor de Norit industrie. Vanaf de jaren '90 is de vervening in Nederland gestaakt en komt het veen uit het Duitse deel van het oude Boertanger veen.

Kaart van Drenthe van J. Kuijper (1891). Mooi is het patroon van wijken en monden aan de oostkant van de Hondsrug te zien. De veengebieden ten zuiden van Emmen worden ontgonnen vanuit de Verlengde Hoogeveense Vaart en het Oranjekanaal.

Cultuurhistorische betekenis van veenrestanten

Interessant is de aanwezigheid van verschillende veenrestanten. Het grootste deel, het Meerstalblok, heeft een natuurbestemming. Hier zijn maatregelen genomen om actieve veenvorming te stimuleren. Een kleiner veenrestant ligt ten oosten van Emmen (het Oosterbos). Ook dit heeft een natuurbestemming, maar wordt op een andere wijze beheerd. Het is grotendeels bos. Langs de grens met Duitsland liggen veenrestanten die in agrarisch gebruik zijn (bovenveencultuur). Hoogveen heeft op zichzelf een belangrijke aardkundige en cultuurhistorische betekenis. Door de goede conservering van plantenresten, zaden en stuifmeelkorrels zijn de hoogvenen van belang voor de paleobotanie en de palynologie (pollenanalyse). Aan de hand van de plantenresten kan de vegetatiegeschiedenis van het hoogveen en zijn omgeving worden gereconstrueerd en kan ook de invloed van de mens op de natuurlijke omgeving worden achterhaald.

Waterstaat

Voordat de mens in het landschap van de regio ging ingrijpen vond de afwatering plaats via de Hunze of Oostermoerse Vaart en het stelsel van de Runde/Ruiten Aa/Westerwoldse Aa met zijbeken als de Mussel Aa, Pagediep en Oldesloot. Door de grote uitbreiding van de Dollard in de Late Middeleeuwen verbeterde de drooglegging van het grote veengebied.

Daarna verslechterde de waterhuishouding echter. Dit had twee oorzaken. Enerzijds werd de afwatering bemoeilijkt door de aanslibbing en de successievelijke inpoldering van de Dollardpolders. Anderzijds werd wateroverlast veroorzaakt door de veenwinning. Hierdoor kwam het land lager te liggen en verdween de bufferende werking van het veen, waardoor regenwater sneller moest worden afgevoerd. In de eerste helft van de negentiende eeuw werden de hoge waterstanden op de beken al als een probleem ervaren.

De eerste ingreep in de waterhuishouding was de aanleg van veendijken tussen ontgonnen gebieden en het nog onontgonnen moerasland. Restanten van dergelijke oude veendijken zijn nog op enkele plaatsen aanwezig, zoals tussen Boertange en Wedde. In 1670 werd de Nieuwe Ruiten Aa gereed om de grachten en inundatiegebieden van Boertange van water uit de Ruiten Aa te voorzien, maar dit had vooral een militair oogmerk en was niet bedoeld om de waterhuishouding te verbeteren. Grote ingrepen in de waterhuishouding vonden plaats in de 20^e eeuw. In 1911 werd het B.L. Tijdenskanaal aangelegd, gevolgd door het Mussel Aakanaal (1916) en het Ruiten Aakanaal (1918). Hierdoor was de afwatering in feite losgekoppeld van het bekenstelsel. In de tweede helft van de twintigste eeuw volgden de normalisering van de Ruiten Aa, het Pagediep en de Mussel Aa. De Westerwoldse Aa, die vroeger in mooie meanders van Wedde naar Oudeschans stroomde, is geheel uit het landschapsbeeld verdwenen en ter hoogte van Blijham vervangen door een kanaal dat een kilometer westelijker is aangelegd.

1.4.3 Recente ontwikkelingen

Na de Tweede Wereldoorlog heeft de schaalvergroting in de landbouw zijn sporen in het gebied achtergelaten. Het wijkenstelsel is grotendeels bewaard gebleven, maar de zwetsloten en dwarsslotten die de kavels binnen de wijken in percelen verdeelden zijn verdwenen. In de dorpen zijn veel kanalen en monden gedempt en vervangen door een brede weg.

De steden Coevorden en Winschoten zijn flink uitgebreid, en hetzelfde geldt voor dorpen als Veendam en Stadskanaal.

Het landschap van Westerwolde heeft na de oorlog wat aan kleinschaligheid ingeboet, maar het onderscheidt zich nog steeds duidelijk van het omringende veenkoloniale landschap. De afgelopen decennia zijn maatregelen genomen om de rechtgetrokken beken, zoals de Ruiten Aa, weer te laten meanderen. De vesting Boertange is in oude luister hersteld in is een grote toeristische trekpleister geworden.

Het gedempte Weerdinger-kanaal in Nieuw Weerdinge.

1.5 Specifieke thema's

Bedrijvigheid

Op de dalgronden van de Veenkoloniën beoefenden de boeren aanvankelijk het gemengde bedrijf, waarbij de veeteelt in dienst stond van de akkerbouw. Na de introductie van de kunstmest, aan het einde van de 19^e eeuw, kwam het accent vooral op de akkerbouw te liggen. Graan, suikerbieten en (fabrieks)aardappelen waren de belangrijkste gewassen die de boeren verbouwden. In de 19^e eeuw vestigden zich de kenmerkende veenkoloniale industrieën in het gebied, de aardappelmeel- en strokartonfabrieken. De eerste aardappelmeelfabrieken werden gesticht in Muntendam (1840), Foxhol (1841), Meeden (1857) en Veendam (1866). Oude Pekela werd in de tweede helft van de 19^e eeuw het belangrijkste centrum van de strokartonfabricage. Er stonden meer dan tien fabrieken. Van verschillende aardappelmeelfabrieken zijn in het landschap nog de vloeivelden te zien, waarvan de Veenhuizerstukken de meest omvangrijke is. Dit vloeiveld is niet meer in gebruik en heeft een natuurbestemming. Van de vele strokartonfabrieken is niet veel overgebleven. In Oude Pekela zijn enkele kantoorgebouwen van de fabriek Ceres bewaard gebleven.

Een andere vorm van bedrijvigheid die kenmerkend is voor de veenkoloniën is de scheepsbouw. Geen wonder, in een gebied waar zo veel gevaren werd en van waaruit zich in het begin van de 19^e eeuw ook een levendige handel met de Oostzeelanden en Engeland ontwikkelde. De scheepswerven waren (en zijn voor een deel nog steeds) geconcentreerd rondom het Winschoterdiep, maar ook elders in het gebied komen werven voor, zoals in Stadskanaal.

De steden Coevorden en Winschoten

De stad Coevorden ontstond in de Middeleeuwen op de zandrug tussen de grote veengebieden ten westen en ten oosten ervan. Ter plaatse van Coevorden komen het Drostendiep, het Schoonebeekerdiep en het Loodiep samen en stromen verder als Kleine Vecht. In 1159 werd de aanwezigheid van een kasteel voor het eerst vermeld. Het is niet bekend wanneer Coevorden stadsrechten kreeg, maar in 1407 is er een stedelijke bestuursvorm. De ligging op een hogere zandrug in uitgestrekte ontoegankelijke veenmoerassen was zeer strategisch; Coevorden was de enige toegang tot de noordelijke provincies vanuit het zuidoosten en lag aan de handelsroutes Stavoren-Bentheim-Keulen en Deventer-Ommen-Groningen. Aanvankelijk was de stad slechts door een gracht en palissade beschermd. Na de inname in 1594 door Staatse troepen onder leiding van prins Maurits werd Coevorden omgevormd tot een vestingstad. Tussen 1605 en 1613 kwam naar ontwerp van Paulus Simonz een omgrachte stervormige vesting tot stand met zeven bastions en zeven ravelijnen, en daaromheen een tweede gracht en contrescarpen in de vorm van een ster met veertien punten. Het kasteel, dat rond 1590 al van vijf bolwerken was voorzien, kwam binnen deze vesting te liggen. Het middeleeuwse stratenpatroon werd grotendeels vervangen door een vanuit de Markt radiaal uitlopend stratenpatroon, vermoedelijk naar ontwerp van Jan Suermondt. Eind 17de eeuw – na de herovering op de

bisschop van Munster in 1672 – verbeterde men de verdedigingswerken onder leiding van Menno van Coehoorn. In 1870 werd de vesting ontmanteld. De verving van zuidoost-Drenthe in de tweede helft van de 19de eeuw leidde tot de aanleg van een uitgebreid netwerk van kanalen en de verharding van wegen. Dit resulteerde in een versterking van de economische positie van Coevorden: er kwam een tramlijn naar Dedemsvaart (1897) en spoorverbindingen met Emmen, Zwolle, Stadskanaal (1905), Nordhorn en Bentheim (1910). Ten behoeve van de fabrieksarbeiders werd tijdens de industrialisatie in het begin van deze eeuw een groot aantal arbeiderswoningen gebouwd. Vanaf omstreeks 1910 ontwikkelde Coevorden zich als regionaal industrie- en onderwijscentrum. De opvallende industriecomplexen aan de westzijde dateren echter van na de Tweede Wereldoorlog.

Het Arsenal (17^e eeuw) in Coevorden.

Winschoten is als streekdorp ontstaan in de twaalfde eeuw. Behalve de landbouw ontwikkelde ook de handel zich in het dorp, omdat hier verschillende verkeersroutes bij elkaar kwamen: de oude landweg tussen Groningen en Duitsland en de rivier de Rensel. In 1593 werd Winschoten versterkt met een wal, verschillende bastions en drie poorten. Een nieuwe impuls kreeg het dorp toen in 1637 het Winschoterdiep werd aangelegd, om het veen uit de Groninger Veenkoloniën af te voeren naar de stad Groningen. Hierdoor ontstonden er verschillende vormen van bedrijvigheid, waaronder veel scheepswerven. In 1825 kreeg Winschoten stadsrechten.

Aardolie en aardgas

In 1943 begon de Bataafse Petroleum Maatschappij met de winning van aardolie in een brede, aan Duitsland grenzende, strook bij Schoonebeek. Dit werd in 1947 voortgezet door de Nederlandse Aardolie Maatschappij. Vanwege afnemende opbrengsten is de winning in 1996 gestaakt. Anders dan aan de Duitse kant van de grens, zijn de meeste van de voor de aardoliewinning karakteristieke jaknikkers in het Drentse gebied verdwenen. Het gaat hier om putpompen, die de al dan niet door stoominjectie beter vloeibaar gemaakte aardolie oppompen met behulp van een motor op en neer bewogen balans. Bewaard gebleven zijn de jaknikkers bij De Pallert 30, in het centrum van het dorp Schoonebeek en bij de Europaweg. Door de hoge olieprijs is de productie van olie in 2006 weer hervat.

Waar aardolie in de bodem zit, is vaak ook aardgas aanwezig. Dit geldt ook voor de omgeving van Schoonebeek, waar enkele gaswinningslocaties staan. Ook in het noorden van de regio staan enkele installaties, waar gas uit het grote gasveld van Slochteren wordt gewonnen.

1.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- Systematische inrichting met grote rechthoekige percelen en bewoning op de kavels in grote delen van het gebied
- Onregelmatige percelering in de randgebieden, onder meer langs het dal van de Hunze (bij de oude satellietdorpen van de Hondsrugdorpen), maar ook op de plaatsen waar de veenlaag wat dunner was, zoals bij Bargeroosterveld en Musselkanaal
- Esdorpenlandschap op de zandruggen van Westerwolde, zoals de dorpen Sellingen, Onstwedde, Vlagtwedde en Wedde
- Het noordelijke deel van Westerwolde laat de overgang zien van het esdorpengebied naar de streekdorpen als Bellingwolde en Vriescheloo.
- Bovenveencultuur aan de grens met Duitsland bij Barger Compascuum
- Ontginning Hebrecht, ten noorden van Boertange. Ontstaan in 1915 door de ontginningsmaatschappij Westerwolde, gevolgd door het Rhederveld in 1935-37.
- Bijzondere structuur van de middeleeuwse buurtschappen bij Oud-Schoonebeek, onder andere Westerse Bos, Middendorp, Oosterse Bos. Randveenontginningen op zandruggen op de grens van het beekdal en het hoogveengebied.
- Booën bij Schoonebeek
- Schaapskooi, Ter Borg

Bosbouw

- Boschhuis, gebouwd voor de commandeurs van de stad Groningen en later in gebruik bij de rentmeesters die ook toezicht hielden op de bosbouw, thans hotel (18^e eeuw), Ter Apel
- Bossen bij Ter Apel
- Bossen bij Sellingen en Jipsingboertange

Wonen

- essenzwermgehucht Smeerling bij Onstwedde
- esdorpen: onder andere Onstwedde, met twee brinken, Sellingen, Jipsinghuizen, Ter Borg, Laude, Vlagtwedde (ook met twee brinken),
- tuindorp Agodorp (1915), Ter Apel
- veenontginningsgehucht Kopstukken (20^e eeuw)
- veenkoloniën: onder meer Annerveenschekanaal (1764), Barger Compascuum (1866), Eexterveenschekanaal (1771-75), Emmer-Compascuum (1879), Klazienaveen (1889),
- dubbelkanaaldorpen: Drouwenermond (1823), Tweede Exloërmond, Valthermond
- streekdorpen: onder meer Vriescheloo, Bellingwolde, Roswinkel
- randveenontginningen langs de Hunze: Zuidlaarderveen, Oud-Annerveen, Spijkerboor, Nieuw-Annerveen, Eexterveen, Gieterveen, Bonnerveen, Gasserterboerveen, Gasserternijveen, Drouwenerveen, Bronnegerveen, Buinerveen,
- Meeden, wegdorp uit de 11^e eeuw, verplaatst naar de huidige plek op de zandrug in de 15^e eeuw

Jacht en visserij

- Geen items

Waterstaat

- Oude loop Westerwoldse Aa (prehistorisch)
- Genormaliseerde Westerwoldse Aa (twintigste eeuw)
- Ruiten Aa (prehistorisch)
- Ruiten Aakanaal (20^e eeuw)
- Mussel Aakanaal (20^e eeuw)
- Schoonebeekerdiep (prehistorisch)
- Poldermolen Weddermarke (1898), Wedde
- Leidijken, zoals bij Ter Apel-Roswinkel
- Veenslootkade bij Blijham
- Oude veendijk Boertange-Wedde

Defensie

- Kazemat (1939), Boertange
- Kazemat bij Jipsinghuizersluis (1939), Jipsinghuizen
- Kazemat Sellingersluis (1939), Sellingen
- Kazemat Zuidveldsluis (1939), Laude
- Twee kazematten bij de schutsluis in het Rütenbrocker Kanal (1939), Barnflair bij Ter Apel
- Kazemat aan het Ruiten Aa-kanaal (1939), Vlagtwedde
- Kazemat aan het Ruiten Aa-kanaal (1939), Wollinghuizen bij Vlagtwedde
- Luchtwachttorenen (1953), Schoonebeek
- vm marechausseekazerne (1910), Eexterveenschekanaal

- vm marechausseekazerne (1921), Coevorden
- vm kazerne (17^e eeuw), Coevorden
- vm arsenaal (17^e eeuw), Coevorden
- Landschrijvershuis, garnizoensgebouw en in de 19^e eeuw militair hospitaal, thans gemeentehuis (17^e eeuw, huidig aanzien ca 1900), Coevorden
- militaire logementen (17^e eeuw), Boertange
- vm marechausseekazerne (1903), Klazienaveen
- vm marechausseekazerne (1891), Nieuw-Amsterdam
- vm marechausseekazerne (1922), Vlagtwedde
- vm marechausseekazerne (1920), Bellingwolde
- vesting Boertange (1580)
- vesting Oudeschans (1592)
- vesting Nieuweschans (1628)
- redoute Bakoven en Bakovenkade (1672), Boertange
- redoute Barnflair (1650/1796), Ter Apel
- redoute en fleche bij Bellingwolde (1797), Bellingwolde
- linie Abeltjeshuis (1797), Boertange
- schans van Holle (16^e eeuw), Coevorden
- schans Catshaar (16^e eeuw), Coevorden
- Emmerschans (1594?/1800), Emmen
- Valtherschans (17^e eeuw?, niet meer herkenbaar), Valthe
- Vesting Coevorden (1602-1613)
- Huis te Wedde (in oorsprong omstreeks 1360), Wedde
- kasteel Coevorden (12^e eeuw, delen uit 15^e en 16^e eeuw in huidige bouwwerk bewaard gebleven), Coevorden

Delfstofwinning

- jaknikkers bij Schoonebeek en in het aangrenzende Duitse gebied (na 1943)
- kanalen, wijken en monden in het hele gebied
- half afgeveende gronden in het Schoonebeekerveld, waar omstreeks 1990 de grootschalige machinale vervening is beëindigd
- restanten van veenwinning zichtbaar in steilrandjes tussen afgeveende gronden en bovenveengronden, zoals bij Barger Compascuum

Bedrijvigheid

- vloeiveld Veenhuizerstukken
- Vloeiveld Ter Apel
- Vloeiveld Blekslage
- Stoommederij J.Klok (1915), Valthermond
- pakhuis (ca 1910), Valthermond
- Vm NV Veenderij & Turfstrooiselfabriek Klazienaveen (1890), Klazienaveen
- Vm turfstrooiselfabriek Veldkamp (1926), Schoonebeek
- Stellingkorenmolen Nooitgedacht (1916), Nieuw-Amsterdam
- Silo van de Verenigde Landbouw Coöperatie (1935), Nieuw-Amsterdam
- Stellingmolen De Eendracht (1877), Gieterveen
- Stellingkorenmolen Grenszicht (1907), Emmer-Compascuum
- Stellingkorenmolen De Arend (1894), Coevorden
- Stellingkorenmolen De Onrust (1850), Oude Pekela
- stellingkorenmolen De Zwaluw (1891), Nieuwe Pekela
- Zuivelfabriek Sellingen & Omstreken (1937), Laude
- Scheepswerf Holtman (1880), Stadskanaal
- Scheepswerf Koster (1904), Stadskanaal
- Houtzagerij (1910), Stadskanaal
- Gemeentelijk Slachthuis, (1925), Stadskanaal
- Aardappelmeelfabriek (1920), Coevorden
- Aardappelmeelfabriek Wildervanken omstreken (1903), Eexterveenschekanaal
- Aardappelmeelfabriek Musselkanaal en omstreken (1904), Jipsingboermussel
- Aardappelmeelfabriek Ter Apel en omstreken (1916), Ter Apel
- Strokartonfabriek Ceres (opgericht in 1898, enkele kantoorgebouwen uit 1912 zijn bewaard gebleven), Oude Pekela
- steenfabriek Strating (1856), Oude Pekela
- vm steenfabriek (1887), Muntendam
- vm stoomhoutzagerij en – schaverij Nooitgedacht (1875), Nieuwe Pekela
- Borstelfabriek (1910), Wildervank
- Steenhouwerij Fa. H. Prummel (1902), Wildervank
- Graanpakhuis (1918), Meeden

- korenmolen De Hoop (1923), Kropswolde
- vm aardappelmeelfabriek De Toekomst (1900), Kiel-Windeweer
- dekkledenfabriek en scheepstuigerij NV Weco (1930), Hoogezand-Sappemeer
- strokartonfabriek H. Beukema & Co (1896), Hoogezand-Sappemeer
- strokartonfabriek W.A. Scholten (1879)
- hoofdkantoor aardappelmeelconcern Avébé (1890), Veendam
- machinefabriek H.L.Trip, (ca 1880), Veendam
- ijzergieterij Wed. A. Borcherts (1905), Hoogezand-Sappemeer
- scheepswerf Wolthuis (1895), Hoogezand-Sappemeer
- Koren- en pelmolen (kopie, 1980), Boertange
- Koren- en pelmolen, overgebracht uit Boertange (1831-1832), Terhaar bij Ter Apel
- Koren- en pelmolen De Korenbloem (1895), Vriescheloo
- Korenmolen Nieman's Meul'n (1916), Veelerveen bij Vriescheloo
- Koren- en oliemolen Veldkamps Meul'n (1855), Bellingwolde
- Zaagmolen (1938), Wedde
- Stellingkorenmolen De Juffer (1971, opgebouwd met oude onderdelen), Gasselternijveen
- Aardappelmeelfabriek Oostermoer (1903), Gasselternijveen

Verkeer

- schutsluis in Zuiderdiep (1897), Valthermond
- Vm Tramhalte (1915), Klazienaveen
- Zijtak (ca 1860), Nieuw-Amsterdam
- Ophaalbrug over Zijtak (1920), Nieuw-Amsterdam
- Tolhuis (1850), Veenoord bij Nieuw-Amsterdam
- W.A. Scholtenskanaal (1890), Klazienaveen
- Complex van de Griendtsveen Drentsche Landontginningmaatschappij (opgericht 1909), diverse bedrijfsgebouwen en woningen, Amsterdamscheveld
- Van Echtenskanaal (1889), Klazienaveen
- Tolhuis (1870), Gasselternijveen
- Draaibrug over Hoofdkanaal (1910), Emmer-Compascuum
- Sellingersluis in het Ruiten Aa-kanaal, met loswal en sluiswachterswoning (1911-1917), Sellingen
- Jipsinghuizersluis in het Ruiten Aa-kanaal, met loswal en sluiswachterswoning (1911-1917), Jipsinghuizen
- Zuidveldsluis in het Ruiten Aa-kanaal, met loswal en sluiswachterswoning (1911-1917), Laude
- Twee draaibruggen, de Roelagebrug en de Wischluibrug, over het Ruiten Aa-kanaal (1911-1917), oostelijk van Terhaar bij Ter Apel
- Wollinghuizersluis in het Ruiten Aa-kanaal, met loswal en sluiswachterswoning (1911-1917), Laude
- Derde Sluis met sluiswachterswoning (1880), Nieuwe Pekela
- vm station (1911), Kropswolde
- station van de Noord-Ooster Locaal Spoorwegmaatschappij (1909), Veendam
- Sarabrug (omstreeks 1900), Veendam
- Willemsbrug (omstreeks 1900), Veendam
- Spoorwegdraaibrug (1909), Veendam
- Stationskoffiehuis (1870), Hoogezand-Sappemeer
- Vm tramstation (1912), Ter Apel
- Winschoterdiep (1630)
- Muntendammerdiep (1537)
- Ophaalbrug (1880), Muntendam
- Ophaalbrug Schaive Klabbé (1940), Muntendam
- Oosterdiep (1647), Veendam
- Boven Verlaat in het Oosterdiep (1930) met sluiswachterswoning (ca 1880), Wildervank
- Westerdiep (1649), Veendam
- Meedenerdiep (1649)
- Kalkwijksterdiep (1631)
- Borgercompagniesterdiep (1647)
- Tripscompagniesterdiep (1648)
- Kieldiep of Kielsterdiep (1648)
- Ophaalbrug over Kieldiep (1875), Kiel-Windeweer
- Ophaalbrug over Kieldiep (1935), Kiel-Windeweer
- Draaibrug (1907), Kiel-Windeweer
- Schutsluis 1907/1928), Kiel-Windeweer
- Sluiswachterswoning (ca 1875), Kiel-Windeweer
- Eexterveensche kanaal (1771-75), Eexterveenschekanaal
- Twee draaibruggen met brugwachterswoningen (ca 1880), Eexterveenschekanaal
- Schutsluis in het Eexterveenschekanaal (ca 1895), Eexterveenschekanaal
- Rolpaal (eind 19^e eeuw), Eexterveenschekanaal

- Annerveenschemond (1817)
- Gasselterboerveenschemond (1819)
- Gasselternijveenschemond (1820)
- Drouwenermond (1820)
- Buinermond (1828)
- Eerste Exloërmond (1829)
- Tweede Exloërmond (1829)
- Eerste Valthermond (1853)
- Weerdinger kanaal (1872)
- Verlengde Hoogeveensche Vaart (1873-1893)
- Stieltjeskanaal (1880-1884)
- Oranjekanaal (1853-58)
- Kanaal A (1906)
- Pekeler Hoofddiep (1608)
- Van Weringsklap over het Pekeler Hoofddiep (1905), Oude Pekela
- Stadskanaal (1766)
- Springersverlaat (1789/1900), Stadskanaal
- Olthofsverlaat (1828), Stadskanaal
- Musselkanaal (1817)
- Eerste Musselverlaat (1851/1917), Musselkanaal
- Tweede Musselverlaat (1851/1917), Musselkanaal
- Voetgangersbrug (1917), Musselkanaal
- Spoorwegdraaibrug (ca 1924), Musselkanaal
- Ter Apelkanaal (1851-1856)
- Schutsluis Ter Apelersluis met loswal, ophaalbrug en sluiswachterswoning (1911-1917), Ter Apel
- Gekoppelde Sluis met voetgangersbrug (1911-1917), Ter Apel
- Zevende Verlaat: schutsluis met sluiswachterswoning (ca 1880), Ter Apel
- Achtste Verlaat: schutsluis met sluiswachterswoning (ca 1880), Ter Apel
- schutsluis in Rütenbrocker Kanal (ca 1900), Ter Apel
- Annerveenschekanaal (1764)
- Grevelinkskanaal (1771-75)
- Rolpaal op de hoek van het Grevelinkskanaal en het Kielsterdiep (eind 19^e eeuw), Annerveenschekanaal
- Hefbrug over het Annerveenschekanaal (1922), Annerveenschekanaal
- Draaibrug met brugwachterswoning over het Annerveenschekanaal (1930), Annerveenschekanaal

Bestuur

- Vm grenskantoor (1904), Zwartemeer
- vm raadhuis (1890-91), Gasselternijveen
- Vm Douanegebouw (1891-92), Coevorden
- vm raadhuis (1891), Wildervank
- Vm raadhuis (1940), Nieuwe Pekela
- Vm Douanekantoor Barnflair (1920), Ter Apel
- raadhuis (1890/1927), Sellingen
- vm raadhuis (1917), Muntendam
- raadhuis Hoogezand-Sappemeer (1979-83), Hoogezand-Sappemeer
- raadhuis (1878/1913), Veendam
- vm raadhuis Hoogezand, (1860), Hoogezand-Sappemeer
- vm raadhuis Sappemeer (1855), Hoogezand-Sappemeer
- vm raadhuis (1836), Bellingwolde
- vm rechthuis van Westerwolde (1643), Bellingwolde
- Grenspalen langs het Schoonebeekerdiep
- Semslinie (1615)

Religie

- Twee veldkapellen, waarvan één in de vorm van een Lourdesgrot (1925), Laudermarke bij Ter Apel
- Kruisherlooster (huidige vorm oudste delen 1464), Ter Apel
- Vm St.-Luciaklooster (1924-25), Ter Apel
- Vermaning (1847), Hoogezand-Sappemeer
- Israëlitische begraafplaats (1880) Ommelanderswijk bij Veendam
- Israëlitische begraafplaats (1886), Ter Apel
- Israëlitische begraafplaats met metaarhuis (1912), Oude Pekela
- vm synagoge (1842), Boertange
- Israëlitische begraafplaats (1880), Vlagtwedde

Recreatie/sport

- Van Heutszpark, ontworpen door L.A.Springer (1915), Coevorden
- Hertenkamp (1916), Veendam
- Julianapark (1938), Veendam
- Julianapark (1922), Stadskanaal

Landgoederen en buitenplaatsen

- Huis Grevelink (1785), Annerveenschekanaal

Zorg, onderwijs en cultuur

- Borstbeeld voor J.B. van Heutsz, Coevorden
- Bronzen beeldengroep De Drie Podagrissen (1968), Coevorden
- Vm weeshuis van de Hervormde diaconie (1690), Coevorden
- Monument voor de opening van de waterleiding (1934), Veendam
- Monument voor Adriaen Geerts Wildervanck (1987), Wildervank
- Veenmuseum 't Aole Compas, Barger Compascuum

Energievoorziening

- Vm elektriciteitscentrale (1901), Veendam
- Watertoren (1938), Oude Pekela
- Trafohuisje (ca 1930), Nieuw-Buinen
- trafohuisje (ca 1930), Coevorden
- Trafohuisje (1925), Terhaar bij Ter Apel
- trafohuisje (ca 1920), Nieuwe Pekela
- aardgasbehandelingsstations (diverse plekken in het gebied)
- Jaknikkers Schoonebeek

1.7 Literatuur

- Baas, H.G. & P.P.D. Burm, W.A. Ligtdag en V. Vreugdenhil. 2001. Ontgonnen verleden – inzoomen op de historisch-geografische ontwikkeling van het Nederlandse landschap. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Expertisecentrum LNV en Bureau Landview.
- Borger, G.J., 1984. Schoonebeek 1650-1850: begrensd bestaan aan de rand van het veen. In: AD.
- Kouwenhoven, G.A. de Bruijne en G.A. Hoekveld (red.). Geplaatst in de tijd, liber amicorum Prof.Dr. Heslinga. Amsterdam, p. 385-424.
- Bosgra, W.H., 1930. Uit Pekela's Verleden. Oude Pekela.
- Bruinsma, P., 1969. Ontstaan en groei van de Drentse nederzettingen. Landbouwkundig Tijdschrift 81: 93-98.
- Buiskool, H.T., 1950-1954. Zuidoost-Drenthe op weg naar een nieuwe toekomst. Assen. (2 delen)
- Casparie, W.A., 1972. Bog development in south-eastern Drenthe (The Netherlands). The Hague. (2 delen)
- Daudt, W., 1982. De opkomst van Veendam en Wildervank. Stadskanaal.
- Dendermonde, M. & H.M. Sierman, 1979. Hoe wij het rooiden; de veenkoloniale aardappelboer en zijn industrie. Veendam.
- Duin, R.H.A. van & C. van Wijk, 1965. De verkaveling van de Gronings-Drenthse Veenkoloniën. Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding, Mededeling 88. Wageningen.
- Elerie, J.N.H., 1982. De oude bovenveencultuur in Oud-Schoonebeek. Nieuwe Drentse Volksalmanak 99: 23-34.
- Fockema Andreae, S.J., 1950. Studiën over waterschapsgeschiedenis XI: Oostelijk Groningen. Leiden. Formsa, W.J., M.G. Buist, W.R.H. Koops, A.T. Schuitema Meyer, E.H. Waterbolk & S. Broekema, 1976. Historie van Groningen; Stad en Land. Groningen.
- Gerding, M.A.W., 1984. Drentse turf in de zeventiende eeuw. Nieuwe Drentse Volksalmanak 101: 56-68.
- Heringa, J., D.P. Blok, M.G. Buist en H.T. Waterbolk. 1985. Geschiedenis van Drenthe. Samengesteld in opdracht van het provinciaal bestuur van Drenthe. Boom Meppel, Amsterdam.

- Horst, A. ter, T. Visser & J. Hadders, 1977. Rosenwinkel. Roswinkel vroeger en nu. Roswinkel. Keuning, H.J., 1933. De groninger Veenkoloniën; een sociaal-geografische studie, Amsterdam.
- Keuning, H.J., 1974. De regio Groningen; de geografisch-economische geschiedenis van een regionale centrum-stad en haar ommeland. Groningen.
- Kiels, G. 2005. Geschiedenis van het kasteel te Coevorden – van gewestelijk tot stedelijk bestuurscentrum 1046-1974. Gemeente Coevorden
- Klungel, A.E., 1963. De sleufakkers van de Westerwoldse essen. Boor en Spade 13: 27-39.
- Kniphorst, C.L., 1872. Geschiedkundig overzicht van de verveningen in Drenthe.
- Koeman-Poel, G.S., 1983. Bourtange; Schans in het moeras en chronique de Bourtange. Hoogezand.
- Kok, J., 1948. Grepen uit het verleden van de landbouw in de Groninger Veenkoloniën. AgronomischHistorische Bijdragen I. Wageningen.
- Maarsingh, A., 1966. De geschiedenis van het eigenlijke landschap Westerwolde; een bibliografie z.pl.
- Meijer, K., z.j. Uneswido in Westerwolde; historisch Gedenkboek 'Onstwedde 1100'. Onstwedde. Muntinga, J.E., 1945. Het landschap Westerwolde. Groningen.
- Muntinga, J.E., 1946. Het landschap Westerwolde; een landbouwkundige studie. Groningen.
- Muntinga, J.E., 1953. Iets over het landschap Westerwolde en de landbouw in dit gewest. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie 44: 95-105.
- Ploeg, W.H. van der, 1977. Twee eeuwen Stadskanaal. 's-Gravenhage.
- Ploeg, W.H. van der, 1981. Van klooster en karspel; van Ter Apel tot Sellingen. Ter Apel/Sellingen. Potjewijd, T., 1976. Winschoten: vlek, vesting, provinciestad; stedenbouwkundige ontwikkeling sedert de nationale bevrijding 1813. Winschoten.
- Sijpkens, J., 1924. Bijdragen tot de geschiedenis van de waterstaatstoestanden van Westerwolde. Groningen.
- Smid, L., 1977. Oud Hoogezand en Sappemeer in woord en beeld. Hoogezand-Sappemeer.
- Stenvert, Roland, Chris Kolman, Ben Olde Meierink & Sabine Broekhoven mmv Redmer Alma, 1998. Monumenten in Nederland. Groningen. Zeist/Zwolle.
- Stenvert, Ronald, Sabine Broekhoven, Saskia van Ginkel-Meesters & Chris Kolman mmv Redmer Alma, 2001. Monumenten in Nederland: Drenthe. Zeist/Zwolle.
- Texier, P., 1983. Turfwinning in Groningen in een tijd van depressie. Historisch Geografisch Tijdschrift, 1: 79-83.
- Timmer, K.P., 1984. Een 19e-eeuwse veen ontginning: het Buinerveen in Drenthe. In: A.D. de Klerk,
- H. Schmal, T. Stol en A.J. Thurkow (red.). Historische geografie in meervoud. Utrecht, p. 137-154.
- Tjalma, J., 1958. Grepen uit de geschiedenis van Hoogeveen. Nieuwe Drentse Volksalmanak 76: 57-68.
- Timmer, J.H. & E.C. Oostman, 1950. Uit Winschoten's Verleden. Winschoten.
- Veendam 300. 1955. Gedenkboek in opdracht van het gemeentebestuur, uitgegeven bij het 300 jarig bestaan van Veendam, 1655-1955. Assen.
- Verduin, J.A., 1972. Bevolking en bestaan in het oude Drenthe. Assen.
- Versfelt, H.J., 2004. Kaarten van Drenthe 1500-1900. Groningen/Veendam
- Visscher, J., 1940. Emmen en zuidoost Drente; een geografische monografie. Utrecht.
- Vrieze, K.T., 1981. Westerwolde door de eeuwen heen. Z.pl.
- Vroome, H.W. de, 1972. Geschiedenis van het Drentse cultuurlandschap. Stedenbouw en Volkshuisvesting 53: 298-301.
- Waterbolk, H.Tj. et al., 1984. Het Drentse landschap. Zutphen.
- Welsenens, Chr. van, 1972. Bellingwolde en haar omgeving; een landschap met een bewogen geschiedenis. Groningen 14: 141-145.
- Wijk, C. van, 1962. De verkaveling van de Oude Veenkoloniën. Cultuurtechnisch Tijdschrift 2: 124-134.
- Wijk, W. van de, 1972. 't Carspel Sellingen. Een verzameling van historische gegevens over Sellingen e.o. Laude.
- Winstra, G., 1972. Honderd jaar Nieuw Weerdinge 1872-1927. Nieuw Weerdinge.
- Woude, P. van der, 1960. 100 jaar Nieuw-Amsterdam-Veenoord; gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan. Nieuw-Amsterdam.
- Woude, M. van de, 1956. De vroegere structuur van het tegenwoordige dorp Blijham. Groningse Volksalmanak 56: 108-126.

2 Regio 19: Noordenveld

De Norgervaart

2.1 Ligging

Het Noordenveld vormt het noordelijke deel van de provincie Drenthe en loopt nog iets naar het noorden door in de Provincie Groningen. Het Drentse deel ligt ingeklemd tussen Friesland en Groningen; in het westen en noorden vormt de provinciegrens de begrenzing van het gebied. In het oosten vormt het Eelderdiep de grens met deelgebied Midden-Drenthe, verder naar het zuiden is dat het Westendiep/Schipborgsche Diep/Taarlosche Diep. De zuidgrens bij Assen is het Noord-Willemskanaal, de Pittelose Weg en de Norgerwijk tot aan de provinciegrens.

2.2 Karakteristiek

Het Noordenveld is Drenthe in het klein: alle landschapstypen van de provincie zijn hier te vinden. Hoogveen en veenkoloniën in het zuiden, overgaand in een landschap van plateaus en beekdalen, waar de typische Drentse esdorpen zich hebben ontwikkeld. In het noorden gaat het dekzandlandschap over in het laagveengebied rondom het Leekstermeer.

Het grootste deel van het gebied wordt ingenomen door het esdorpenlandschap. Het Drents plateau, een in de ijstijden gevormd zwak golvend keileem- en dekzandplateau, is hier ingesneden door verschillende beken, zoals het Eelderdiep, het Peizerdiep en het Groote Diep. Op de hogere gronden tussen deze beekdalen liggen de dorpen met de essen, de aaneengesloten voormalige bouwlandcomplexen.

De beekdalen werden als weiland en hooiland gebruikt, terwijl de minder vruchtbare delen van de hogere gronden tot ongeveer 1900 heidevelden waren. Deze indeling in agrarische gebruikseenheden is ook in het huidige landschap nog duidelijk te herkennen, hoewel lang niet alle essen meer als bouwland in gebruik zijn en veel van de vroegere heidevelden zijn omgevormd tot bossen en landbouwgrond. Opvallend is het besloten karakter van het landschap. Grote en kleine bossen, singels, houtwallen, strubben, erfbeplanting, de brinken met de eiken: het gebied wordt gekenmerkt door een grote verscheidenheid aan groenelementen. De beslotenheid wordt slechts hier en daar onderbroken door grote essen, open ruimten in de beekdalen en in de jonge heideontginningen en veenkoloniën.

Cultuurhistorische blikvangers

- de verschillen in percelering tussen de beekdalen, de essen en de jonge ontginningen.
- het oude markebos Norgerholt
- de brinkdorpen in het centrale deel en de lineaire dorpen aan de randen
- de houtwallen, eswallen en strubben
- de landgoederen Mensinge, Tonckens en Schipborg
- strookvormige percelering en veenterpen bij het Leekstermeer
- de veenkolonie en penitentiaire inrichting Veenhuizen
- de Zwartendijkster Schans
- de pingo-ruïnes, waaronder het Esmeer.

Landweer ten westen van Een, op de grens van Drenthe en Friesland

2.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

Het Noordenveld maakt deel uit van het Drents Plateau, een zwak golvend gebied waar afzettingen uit de ijstijd en veenlagen aan de oppervlakte liggen.

2.3.1 Pleistoceen

In het Pleistoceen (de geologische periode die duurde van 2,5 miljoen jaar tot 10.000 jaar geleden) wisselden warme en koude perioden elkaar af. In het Vroeg- en Midden-Pleistoceen zijn in het noorden van Drenthe sedimenten afgezet door rivieren uit het oosten en door een voorloper van de Rijn.

In de Elster-IJstijd (Elsterien), de op twee na meest recente ijstijd, bereikte het landijs het uiterste noorden van ons land. In de omgeving van het ijsfront werd zand en klei afgezet in diepe erosiegeulen. Uit deze tijd stamt de bekende potklei, zo genoemd omdat er veel gebruik van is gemaakt door pottenbakkers. De klei is overigens ook gewonnen om er bakstenen van te bakken. Deze potklei komt op tal van plaatsen in de ondergrond van Noord-Nederland voor. In de omgeving van Roden treft men echter de grootste verbreiding aan van potklei die aan de oppervlakte ligt. De potkleilagen kunnen zeer dik zijn: in het aangrenzende Zuidelijk Westerkwartier is de potklei plaatselijk meer dan 100 m dik. Ten oosten van Roderwolde, op de rand van het beekdal van het Peizerdiep, is veel potklei gewonnen door het klooster Aduard. De afgetichelde percelen getuigen nog van deze activiteit.

Aan het eind van de Elster-IJstijd ontstonden in het oppervlak van de potklei erosiegeulen. In het Holsteinien, de warme periode die op het Elsterien volgde, werd in dergelijke geulen een veenlaag gevormd en werd door lokale beken een laag zand afgezet. Dit zand wordt aangetroffen nabij Leutingewolde en ten zuiden van Roden. Het is plaatselijk gewonnen, hetgeen geresulteerd heeft in afgetichelde percelen en zandwinplassen.

Aan het eind van het Holsteinien en het begin van de Saale-IJstijd is door de "oer-Rijn" fijn zand afgezet, dat gerekend wordt tot de Formatie van Eindhoven. Dit zand is nog slechts plaatselijk in de ondergrond van het Noordenveld aanwezig.

In de Saale-IJstijd of Saalien was de noordelijke helft van Nederland bedekt met landijs. Onder het ijs werd een laag keileem afgezet, die op veel plaatsen in het Noordenveld aan de oppervlakte ligt. Het is een tamelijk dunne laag, bestaande uit leem en door het landijs aangevoerde stenen. In de beekdalen en in het noorden van het gebied is de keileem door erosie verdwenen.

Nadat het landijs in Noord-Drenthe was afgesmolten, is het afwateringsstelsel ontstaan dat we in het Noordenveld thans nog aantreffen. Vermoedelijk dateert het stelsel van beekdalen van Peizerdiep en Oostervoortsche Diep uit het eind van het Saalien. De beken sneden zich in het keileemplateau in en tastten, vooral in de koudere perioden van de meest recente IJstijd, (het Weichselien) de keileemafzetting aan.

In het Weichselien bereikte het landijs ons land niet. Wel heerste er in de koudste periode van deze ijstijd een toendraklimaat. De ondergrond was permanent bevroren, waardoor regen en smeltwater niet konden wegzakken. In de zomer ging de met water verzadigde bovengrond schuiven en werden de belangrijkste hoogteverschillen genivelleerd. In de beekdalen treft men dikke lagen van het op deze wijze verplaatste materiaal aan.

Op veel plaatsen in het Noordenveld komen pingoruïnes voor. Dit zijn komvormige laagten, veelal met een ringwal eromheen, die ontstaan zijn in de laatste ijstijd. Een pingo is een heuvel die ontstaat doordat in de bodem een ijslichaam aanwezig is, dat langzaam aangroeit, waardoor de bovengrond opgeperst wordt. De opgedrukte grond glijdt van de ijsheuvel af, en na afsmelten blijft een vrij diepe laagte met een ringvormige wal achter. Tal van fraaie voorbeelden van pingoruïnes komen in het gebied voor, maar het meest imposant is het meer dan 20 hectare grote Esmeer. Behalve deze pingoruïnes zijn er ook laagten die ontstaan zijn door de wind (uitblazingskommen) en als gevolg van grote plakken uit die in de boden zaten toen de wind er zand overheen afzette. Na het afsmelten bleef ook hier een komvormige laagte over, die we een doodijsgat noemen.

Doordat vegetatie vrijwel ontbrak in de koudere fasen van de Weichselijstijd kon de wind op grote schaal bodemdeeltjes opnemen. Over grote delen van het Noordenveld is toen een laag dekzand afgezet, die over het algemeen niet meer dan 2m dik is.

2.3.2 Holoceen

Na afloop van de ijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden, begon het Holoceen. Het klimaat werd warmer en vochtiger en er ontwikkelde zich al spoedig een gesloten vegetatiedek. In afgesloten laagten en in het grote, laaggelegen gebied ten noorden van Leutingewolde en Roderwolde trad veenvorming op. Uitgestrekte veenmoerassen ontwikkelden zich eveneens in het westen van het Noordenveld, in de zone die fungeert als waterscheiding tussen het systeem Peizerdiep-Oostervoortsche Diep en de Friese rivieren Linde, Tjonger en

Boorne. Dergelijke waterscheidingen werden gekenmerkt door een slechte afwatering, waardoor gunstige omstandigheden voor veenvorming ontstonden. Er kwamen twee grote hoogveencomplexen tot ontwikkeling: ten westen van Roden lag het veengebied van het huidige Oost-Indië. In het zuiden strekte zich het hoogveengebied van Veenhuizen uit, dat deel uitmaakte van het grote veengebied van Smilde en Fochteloo, waarvan het Fochtelooërveen een restant is. De beide veencomplexen werden van elkaar gescheiden door een smalle dekzandrug ten westen van Een.

In de Middeleeuwen breidde de invloed van de zee zich uit tot in het noorden van het Noordenveld. Een vrij dunne kleilaag werd over het veen ten noorden van Peize en Roderwolde afgezet vanuit het dal van het Peizerdiep. Meer naar het zuiden, op de heidevelden in het keileem- en dekzandgebied, vond in de negentiende eeuw op veel plaatsen overbeweiding en te intensief afplaggen plaats. Dit leidde tot uitgebreide zandverstuivingen, zoals tussen Norg en Langelo en bij Steenbergen.

De mensen van de neolithische Trechterbeker-cultuur hebben de door het landijs meegevoerde stenen gebruikt voor de bouw van hunebedden, zoals bij Steenbergen.

Hunebed bij Westervelde

2.4 Bewoningsgeschiedenis

2.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

Het Noordenveld is al heel lang bewoond. De bewoningsgeschiedenis gaat terug tot ver in de prehistorie. Op grond van de beschikbare archeologische informatie mag worden aangenomen dat het gebied in ieder geval vanaf de Jonge Steentijd continu bewoond is geweest. Er ontstonden territoria, die in sommige gevallen al drieduizend jaar vastliggen en die hun weerslag vinden in de dorps- en markegebieden, die voor een belangrijk deel nog in het huidige landschap te onderscheiden zijn.

Uit vondsten is gebleken dat in de Oude Steentijd al mensen in het gebied van het Noordenveld verbleven. Bij Zuidvelde is een kampement van de Hamburgcultuur (ongeveer 13.000 jaar geleden) gevonden, bij Norg een kampement van de Tjongercultuur (ongeveer 11.000 jaar geleden). Ook bij Een is een vindplaats van de Tjongercultuur opgegraven.

In de Midden-Steentijd is het gehele Drents Plateau intensief bewoond geweest. Zoals de grote archeoloog en Drenthe-kenner prof. dr. H.T. Waterbolk het uitdrukte: "Sporen

van menselijke activiteit in de Midden-Steentijd zijn op het Drents plateau bijzonder talrijk. Op letterlijk alle dekzandruggen langs de beekdalen, de pingoruïnes en de uitblazingskommen vinden we ze, in de vorm van haardkuilen, vuurstenen werktuigjes en meestal erg onduidelijke hutkommen" (Waterbolk, 1985).

Zo'n 5000 jaar geleden deed de landbouw zijn intrede op het Drents Plateau: de Jonge Steentijd was begonnen. De bewoningssporen van verschillende culturen uit het Neolithicum, evenals uit latere archeologische perioden, worden vooral aangetroffen op plaatsen waar de meest gunstige omstandigheden aanwezig waren voor de landbouw: op de overgangen van hogere gronden naar de beekdalen. Sinds de intrede van de landbouw is het Noordenveld permanent bewoond geweest. Ook de plaatsen waar men akkerbouw bedreef zijn in deze tijd nauwelijks veranderd.

De beide hunebedden in het Noordenveld liggen aan de rand van de essen van Steenbergen en Westervelde. Dit zijn overblijfselen van de Trechterbekercultuur, de eerste neolithische cultuur in Drenthe. Ook van andere neolithische culturen zijn enkele overblijfselen gevonden, zoals bijvoorbeeld de grafheuvels van het Noordse Veld. Uit de Bronstijd en de IJzertijd zijn eveneens tal van vondsten gedaan. Aan de bewoning in de IJzertijd herinneren onder meer de grafheuvels in het Tonckensbos bij Zuidvelde en de Celtic fields of raatakkers. Deze prehistorische akkers zijn op veel plaatsen in het Noordenveld aangetroffen: onder andere bij Westervelde, Een, Peest en ten westen van de Zuursche Duinen bij Steenbergen.

De Beckeringhkaart van de provincie Groningen uit 1781, waarop ook een groot deel van Drenthe is afgebeeld. Bron: Meindert Schroor, 2004.

2.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

In de Middeleeuwen is een landbouwsysteem ontstaan dat in essentie tot aan het eind van de negentiende eeuw in zwang is gebleven. Het voornaamste verschil met de prehistorische akkerbouw is dat de bodemvruchtbaarheid van de akkers op peil werd gehouden door mest, strooisel en heideplaggen. De ligging van de agrarische gebruikseenheden (akkers, weiland, hooiland en heidevelden) was bepalend voor de nederzettingvorm. Op het lichtgolvende keileem- en dekzandplateau in het centrale deel van het Noordenveld ontstonden esdorpen in verschillende variaties: flankesdorp (bijvoorbeeld Een), kernesdorp (bijvoorbeeld Peest), esdorpen met satellietnederzettingen (Norg met Zuidvelde en Westervelde). In het noorden van het gebied, waar

de agrarische gebruikseenheden min of meer strookvormig achter elkaar lagen, ontstonden wegdorpen. Roderwolde en Sandebuurt zijn voorbeelden van dergelijke wegdorpen, die typerend zijn voor de noordelijke en westelijke randgebieden van het Drents Plateau. De ligging van de agrarische gebruikseenheden, alsmede de term "eeuwige roggebouw", die vaak voor de akkerbouw op de essen wordt gebezigd, suggereren een nogal statisch beeld van de Drentse landbouw en van de inrichting van het gebied. In werkelijkheid was het landschap voortdurend in ontwikkeling. Het beeld van een karakteristiek Drents esdorpenlandschap, dat de afgelopen 1000 jaar nauwelijks van vorm veranderde is dan ook onjuist. Door de groeiende bevolking ontstond een steeds grotere druk op het land.

Akkers, grasland en heide

De akkers lagen op plaatsen met een gunstige waterhuishouding, bij voorkeur op de randen van de beekdalen. De essen van Peest, Lieveren, Een en Steenberg zijn hier voorbeelden van. De gronden waar een hogere gemiddelde grondwaterstand heerste, zoals in de beekdalen, waren in gebruik als weide en hooiland. Op de hogere zandgronden ontstonden heidevelden.

In de beekdalen lagen de weidegronden, die over het algemeen gemeenschappelijk bezit waren. Door jaarlijkse overstromingen van de beek, die vaak door de boeren werden geleid, werden deze graslanden bemest (vloeiveiden). In sommige dalen legde men singels of houtwallen aan om het overstromingswater langer vast te houden en de afzetting van slib te bevorderen. De armere gronden in de beekdalen werden gebruikt als hooiland. De hooilanden waren over het algemeen wel verdeeld, dat wil zeggen in particulier bezit. Deze verdeling heeft in Drenthe in de meeste gebieden in de eerste helft van de 17e eeuw plaatsgevonden. In de Tempelstukken bij Westerveelde bijvoorbeeld gebeurde dit in 1641.

De bij de dorpsgebieden behorende heidevelden zijn pas in de loop van de 19e eeuw verdeeld. Op de heidevelden, die op de meest schrale gronden te vinden waren, graasden de schapen en werden plaggen gestoken. De plaggen werden gebruikt om, al dan niet in combinatie met mest uit de potstallen de vruchtbaarheid van de akkers te vergroten. Recent onderzoek heeft uitgewezen, dat dit systeem pas de laatste eeuwen in Drenthe een grote rol is gaan spelen. In de 17e eeuw was het gebruikelijk het vee langdurig te weiden op de essen, uiteraard nadat het graan en de andere producten geoogst waren.

In de Middeleeuwen zijn de markeorganisaties ontstaan. Deze zorgden ervoor dat alle gerechtigde (gewaarde) boeren een evenredig deel bezaten van de gemeenschappelijke vermogensbestanddelen van de marke; en bovendien dat er geen schade werd aangericht aan de gemeenschappelijke bezittingen: bijvoorbeeld door overbegrazing van heidevelden of door het illegaal vestigen van keuters. Toch kwamen er in de loop der eeuwen steeds meer kleine boeren (keuters of brinkzitters genaamd) in de Drentse dorpen. Vooral in het kerspel Roden was het aantal keuters groot.

In de bedrijfsvoering van de Drentse boer stond de veeteelt in dienst van de akkerbouw. Op de essen werd, behalve de rogge, die het grootste areaal bouwland in beslag nam, ook boekweit verbouwd. Deze teelt kon men overigens ook in de hoogveengebieden aantreffen: het aandeel "veenweite" nam vanaf de 17e eeuw sterk toe. Heel opmerkelijk was de teelt van hop in een aantal Noorddrentse dorpen. In Peize werd bijna uitsluitend hop geproduceerd; maar ook in andere dorpen van het Noordenveld nam de hopteelt een belangrijke plaats in, zoals in Roden, Roderwolde, Lieveren, Foxwolde, Leutingewolde en Steenberg. Hop vraagt een zeer zware bemesting, die gedeeltelijk werd geleverd door de stad Groningen (stadsvuil, paardenmest). De hop werd geteeld in zogenaamde hoppekuilen: kleine bolle percelen. De hobbellen werden gebruikt in lokale brouwerijen en voorts verkocht naar Groningen, Holland en zelfs naar het graafschap Bentheim.

Uit dit voorbeeld blijkt dat de landbouw in de Drentse dorpen niet uitsluitend op zelfvoorziening was gericht, zoals vroeger veelal werd verondersteld. De algemene trend in de ontwikkeling van de prijzen van agrarische producten vond ook zijn weerslag in de Drentse situatie. In de periode van 1650-1750 vond een voortdurende daling van de roggeprijs plaats, hetgeen uiteindelijk tot gevolg had dat veel boeren de hoge belastingheffingen niet meer konden betalen. Het areaal bouwland in de

esdorpen veranderde echter nauwelijks, in het noorden nam het af ten gunste van het areaal grasland. De oplossing voor de slechte verhouding tussen opbrengsten en kosten werd eerder gezocht in verhoging van de productie door intensivering. De opbrengsten per hectare stegen, onder meer door toepassing van de plaggenbemesting, en de bedrijven werden kleiner, zodat meer keuters een plaats in de dorpen konden krijgen. Bovendien trad er een zekere mate van ontmenging van het agrarisch bedrijf op. In de zanddorpen werd het aantal runderen kleiner, in het veengebied bij het Leekstermeer legde men zich vrijwel uitsluitend op de veeteelt toe.

Een deel van het Noordenveld op de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden van omstreeks 1850. Bij de dorpen liggen de essen en kleine bossen, de beekdalen zijn in gebruik als weide en hooiland en in de rest van het gebied strekken zich eindeloze heidevelden uit, die hier en daar overgaan in veengebieden. Ten westen van Peize is een deel van het Klunderveen afgegraven en omgezet in landbouwgrond. Aan de westkant van Westervelde is de regelmatige inrichting van de gestichten van Veenhuizen te zien.

Op de akkers, waar vanouds vrijwel uitsluitend rogge en boekweit werden verbouwd, deden in de 18e eeuw nieuwe producten hun intrede: haver, gerst, paardebonen en aardappelen. Vooral na de Franse tijd, toen opnieuw belasting werd geheven op graan, en bovendien de graanprijzen laag waren, breidde het areaal aardappelen zich sterk uit. Ook veevoedergewassen als spurrie en knollen werden veelvuldiger verbouwd, hetgeen bijdroeg aan de intensivering van de productie.

Doordat de schapen een steeds grotere rol in de bedrijfsvoering van de esdorpen gingen spelen, werden de kudden op de heidevelden steeds groter. En omdat er ook steeds meer plaggen gestoken werden nam de druk op het areaal heide toe, met als gevolg dat er, vooral in de negentiende eeuw, grote stuifzandcomplexen ontstonden. De uitgestrekte stuifzandgebieden ten noorden van Norg en bij Een en Steenberg zijn eind 18e en begin 19e eeuw ontstaan.

De markegenootschappen

In de 12e en 13e eeuw vond een belangrijke bevolkingstoename plaats. Aanwijzingen hiervoor zijn het ontstaan van de markegenootschappen en het bouwen van de kerken (de kerken van Roden, Peize en Norg dateren uit de 13e eeuw, de kerk van Eelde wordt al in akten uit 1139 genoemd). Ook leidde de bevolkingstoename tot het ontstaan van markegenootschappen, waarin de gebruiksrechten van de tot de marke behorende gemeenschappelijke gronden werden geregeld. De markeorganisatie heeft echter niet uitsluitend conserverend gewerkt. Nieuwe essen of esgedeelten ontstonden, kampen werden op de heidevelden aangelegd, bossen werden gekapt en in cultuur gebracht. Langzamerhand kreeg het Drentse landschap de vorm die we uit de beschrijvingen en topografische kaarten van het eind van de negentiende eeuw kennen.

Het veengebied bij Roderwolde

In de 12e en 13e eeuw werd het laagveengebied ten noorden van Roderwolde-Leutingewolde in gebruik genomen. Een groot aantal veenterpen wijst op menselijke aanwezigheid in dit gebied. De veenterpen zijn 10 tot 40 m in doorsnede en steken 35 tot 90 cm boven het maaiveld uit. Het is niet duidelijk of de terpen permanente bewoning hebben gekend dan wel dat ze alleen 's zomers zijn gebruikt. Veel van de terpen liggen langs de Matsloot. Mogelijk is de ontginning van het gebied van hieruit begonnen en zijn de boerderijen later naar het zuiden verplaatst toen het veen ging inklinken en het te nat werd om te blijven wonen. De boerderijen zijn verplaatst en vormden daar een lintdorp waarvan Sandebuurt nog een restant is. Roderwolde is nog verder naar het zuiden verplaatst, alleen het kerkhof ligt nog op de oude plek, 600 meter ten noorden van het huidige bebouwingslint. Sandebuurt werd niet verder verplaatst, omdat dit op een dekzandrug ligt.

Veenwinning

De uitgebreide hoogveengebieden op de grens tussen Drenthe, Friesland en Groningen zijn voor een groot deel ten behoeve van de turfwinning afgegraven. Alleen in het zuiden van de gemeente Norg ligt nog een pakket onvergraven hoogveen, dat deel uitmaakt van het Fochtelooërveen. Voor het overige is van het - soms enige meters dikke - veenpakket niet meer dan een dunne restveenlaag overgebleven.

Het veengebied van Veenhuizen was al in de Middeleeuwen bewoond. Er heeft zelfs een kapel gestaan op de plaats die nu nog bekend staat als het "Spaansche Kerkhof". Deze kapel is al voor 1600 verdwenen.

In de 16e eeuw werd op initiatief van enkele grootgrondbezitters, Reinold Burmannia en Wigbolt van Ewsum, heer van Nienoord, een compagnie opgezet ter exploitatie van het Veenhuizerveen. Van Ewsum was ook al actief geweest bij de ontginning van de veengebieden bij Leek. De compagnie ging echter al spoedig failliet, wellicht door de oorlogstoestand. Wel had men al een vaart gegraven, waarschijnlijk de Zesde Wijk. In 1823 werd het veengebied gekocht door de Maatschappij van Weldadigheid, die er drie grote gestichten en achttien boerderijen bouwde (zie de beschrijving van deelgebied Smilderveen). Nadat het veenpakket was afgegraven werd een gedeelte van de grond geschikt gemaakt voor landbouw. Een ander deel werd bebost, terwijl op sommige percelen weer heide tot ontwikkeling kwam.

Ook het veengebied van Oost-Indië, ten westen van Roden, had aanvankelijk de belangstelling van de familie Van Ewsum. Er ontstond over dit gebied echter ruzie met

de abt van het Cisterciënzerklooster van Aduard, waartoe tevens het klooster Terheijl en omliggende gronden behoorde. Johan van Ewsum, heer van Mensinge, trok zich uit de onderneming terug en de ontginning van het veen kon toen geen doorgang vinden. Pas in het begin van de 19e eeuw werd het veengebied vanuit het aangrenzende Zuidelijk Westerkwartier ontsloten door een aantal wijken en kon de turfwinning beginnen. De grond werd geschikt gemaakt als landbouwgrond en er werden boerderijen gevestigd.

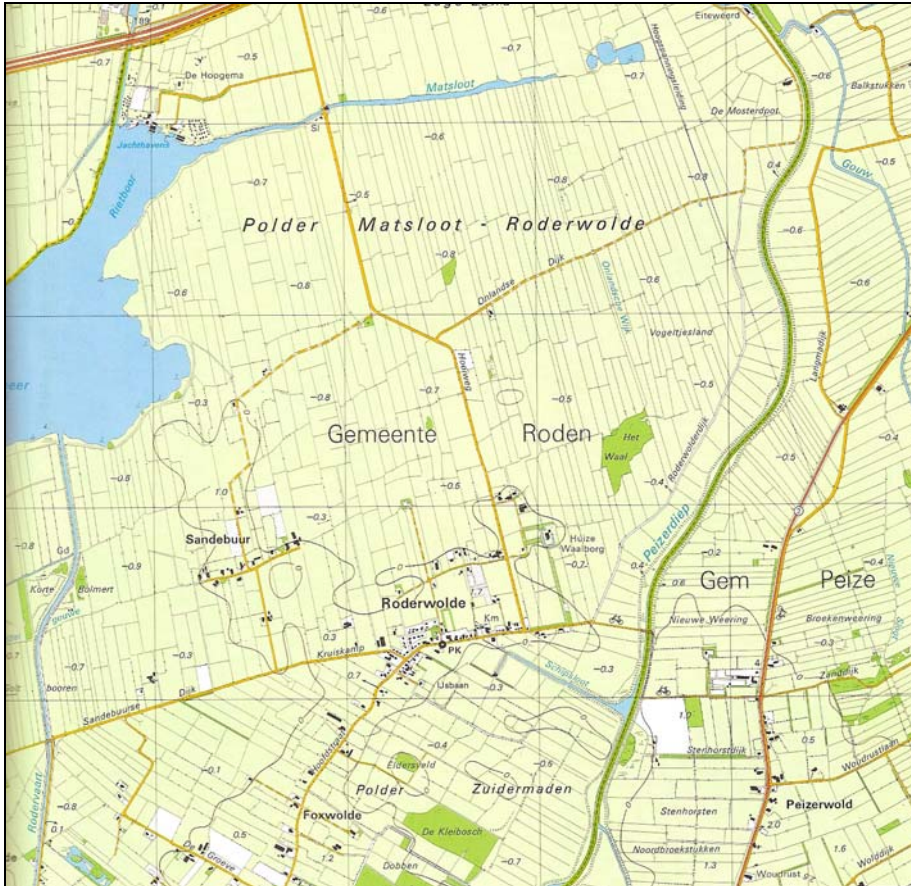
Jonge heideontginningen en bossen

In de tweede helft van de negentiende eeuw zette een aantal ontwikkelingen in, die het karakter van de agrarische bedrijfsvoering geheel zouden veranderen. Door het gebruik van kunstmest was de boer niet langer aangewezen op mest en plaggen. Hierdoor werd het evenwicht tussen het oppervlak bouwland en het areaal heide verbroken. Dit leidde ertoe dat grote delen van de heidevelden werden ontgonnen en werden omgezet in landbouwgrond of bos. In het Noordenveld heeft de ontginning van de "velden" vooral in de 20e eeuw plaatsgehad. De ontginningen aan het eind van de negentiende en het begin van deze eeuw werden bevorderd door de opleving in de landbouw, die volgde op de diepe agrarische crisis van de jaren '70 en '80 van de negentiende eeuw.

Op de chromotopografische kaart van 1899 zijn de eerste nieuwe ontwikkelingen al zichtbaar. Grote delen van de heidevelden en stuifzanden zijn aan het eind van de negentiende eeuw beplant met loofbos en (donkergroen) naaldhout. In de eerste helft van de twintigste eeuw is de bebossing nog verder uitgebreid en zijn heidevelden omgezet in landbouwgrond.

De stormachtige landbouwkundige ontwikkeling leidde tevens tot het uiteenvallen van de markeorganisaties. De gemeenschappelijke gronden werden voor het grootste deel aan het eind van de negentiende eeuw verdeeld. Een uitzondering hierop vormt het Norgersholt. Dit geriefbos, midden tussen de essen van Norg, Westervelde en Zuidvelde was tot 1962 eigendom van de marke van Norg, waarna het verkocht werd aan de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten.

Roderwolde en Sandebuurt op de topografische kaart van omstreeks 1990. Het beloop van de hoogtelijn van 0 meter laat zien waarom Sandebuurt niet, en Roderwolde wel naar het zuiden verplaatst moest worden.

2.4.3 Recente ontwikkelingen

Na afloop van de Tweede Wereldoorlog zijn op verschillende plaatsen heidevelden ontgonnen en in landbouwgrond omgezet, zoals het Ankehaarveld, het Peesterveld en het Steenbergerveld. Er werden cultuurtechnische werken uitgevoerd in de beekdalen, zodat de beken hun natuurlijk kronkelende karakter verloren en rechte stroomgoten werden. In de landbouw trad een verdere ontmenging van de gemengde bedrijven op en moesten de boeren via schaalvergroting inspelen op de nieuwe, door Brussel gedicteerde ontwikkelingen. In het gebied werden verschillende ruilverkavelingen uitgevoerd om de agrarische productieomstandigheden te verbeteren, zoals de ruilverkavelingen Peizermade en Peize-Bunne.

In het kader van deze landinrichtingsprojecten zijn maatregelen genomen om natuurterreinen veilig te stellen. Bijzonder zorgvuldig is in de verschillende landinrichtingsgebieden omgegaan met de bijzondere kenmerken van het Drentse cultuurlandschap, vooral dank zij landschapsarchitect Harry de Vroome.

Verder valt op dat verschillende dorpen na de Tweede Wereldoorlog flink zijn uitgebreid: Norg, Vries en Tynaarlo hebben er uitbreidingswijken bij gekregen, maar de meest spectaculaire groei heeft Roden doorgemaakt.

Wildwal langs de Noordesch van Zeijen.

De Eener- of Zwartendijksterschans

2.5 Specifieke thema's

Grootgrondbezit

Het grootgrondbezit heeft, zoals ook elders in de provincie Drenthe, slechts plaatselijk een rol gespeeld in de landschapsontwikkeling van het Noordenveld. De fraaie landhuizen en de bijbehorende parkaanleg van de landgoederen Mensinge en Westervelde vormen herkenbare elementen in het landschap die getuigen van de Drentse landadel. Ook in de omgeving van Terheijl is het landschap enigszins beïnvloed door het grootgrondbezit. Zoals in het voorgaande is vermeld stond in Terheijl een klooster, of in ieder geval een voorwerk van het Aduarder klooster. Waarschijnlijk was de belangrijkste taak van dit klooster of voorwerk het winnen van potklei voor de steenfabricage. Na de Reformatie (in 1594) kwamen de kloostergoederen in handen van de stad Groningen. In 1632 werd het landgoed bestempeld tot havezathe. Het huis is in 1855 afgebroken; op de plaats hiervan staat nu een boerderij. Een aantal landschapselementen, zoals bijvoorbeeld de Toutenburgersingel, herinnert nog aan de parkaanleg.

De Zwartendijkster schans

In de Tachtigjarige Oorlog was het gebied van Roden en Norg tezamen met het Groningse Zuidelijk Westerkwartier, enige tijd het toneel van oorlogshandelingen. Dit was met name het geval in de periode 1580-1594, toen Friesland zich bij de Republiek had aangesloten en Groningen, waar ook Noord-Drenthe bij behoorde, nog Spaans was. In 1593, voordat de stad Groningen zich een jaar later na een beleg van meer dan een maand zou overgeven, werd ten westen van Een, op de smalle doorgang tussen de grensvenen van Friesland en Drenthe, door stadhouder Willem Lodewijk van Friesland de Eener- of Zwartendijkster schans aangelegd. Ten oosten van het Zuideinde van Een, langs de weg naar Norg, wierpen de Spaanse troepen de schans Portugal op. De bevolking had zwaar te lijden van de krijgshandelingen, in het bijzonder van de plunderingen en het verwoesten van de oogst. De Drentse landdag verklaarde dat in 1600, dus 6 jaar nadat de rust was weergekeerd, nog meer dan het derde deel van het land "onbetimmerd, onbewoond en -waar het bouwland betrof- braak" lag. In het gebied van het Noordenveld was de situatie nog ernstiger: hier was meer dan de helft van het areaal bouwland onbezaaid. Dit was het gevolg van de tactiek van de "verschroeiide aarde", die het Staatse leger had toegepast in de jaren voor 1594.

Omstreeks 1630 had het Drentse platteland zich echter van de ergste tegenslagen hersteld. Ongeveer 6% van de oppervlakte van het Noordenveld bestond in die tijd uit bouwland, waarvan ook nog een deel braak (of "dries") lag.

2.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- kleinschalige onregelmatige verkaveling in de beekdalen: bijvoorbeeld de Tempelstukken bij Westervelde, de Peestermaden, de Eenerstukken en de Langeloërstukken
- grote, open escomplexen, zoals de Noorderesch en de Zuideresch van Zeijen, de Holtesch van Vries, de Westeresch van Tynaarlo, de zuideresch van Zeegse, de Looakkers van Langelo.
- het bijzondere escomplex van Westervelde, Zuidvelde en Norg met het Norgerholt
- heideontginningen, zoals het Steenbergerveld, het Peesterveld en het Zeijerveld
- Zeijenerstrubben
- Celtic fields of raatakkers. Deze prehistorische akkers zijn op veel plaatsen in het Noordenveld aangetroffen: onder andere bij Westervelde, Een, Peest en ten westen van de Zuursche Duinen

Bosbouw

- Tonckensbosch (eind 19^e eeuw)
- Bankensbosch begin 20^e eeuw
- Langeloërduinen (eind 19^e eeuw)
- Noorderduinen bij Steenbergen (omstreeks 1900)
- Mensingebosch (deels 18^e eeuw)

Wonen

- esdorpen, vaak met een of meer brinken: Eelde, Een, Langelo, Norg, Peest, Peize, Roden, Steenbergen, Tynaarlo, Taarlo, Zeegen, Vries, Donderen, Bunne, Winde, Yde, Zeijen, Westervelde, Zuidvelde
- koloniedorp/gevangeniscomplex Veenhuizen
- satellietdorpen: Westervelde en Zuidvelde (ontstaan vanuit Norg)
- wegdorpen: Paterswolde, Nietap, Nieuw-Roden
- verplaatste dorpen: Sandebuurt en Roderwolde

Jacht en visserij

- geen items

Waterstaat

- Omgeleide Eelderdiep (??)
- veenterpen in de polder Matsloot –Roderwolde
- tjascker (1930, in 1983 overgebracht naar huidige plaats), Zeijen
- Haarveense dijk (middeleeuwen), Roderwolde

Defensie

- Eener- of Zwartendijksterschans (1593), Een
- omgrachting kasteel Luchtenburg (Late Middeleeuwen), Eelde
- omgrachting kasteel Schelfhorst (Late Middeleeuwen), Eelde
- bunkers op buitenplaats Oosterbroek (1940), Eelde

Delfstofwinning

- veenwinning Veenhuizen: Kolonievvaart en wijken (vanaf 1823), Veenhuizen
- veenwinning Eelde en Peterswolde (vanaf 1800)
- veenwinning Oost-Indië (18^e eeuw), Roden
- zandwinning Ronostrand (ca 1960), Steenbergen
- zandwinning Middendrift (ca 1960), Steenbergen
- potkleiwinning De Kleibosch (Middeleeuwen)tussen Foxwolde en Peize
- potkleiwinning bij 'natuurschoon' en 'vagevuur' ten noordwesten van Roden
- afgetichelde percelen bij de voormalige steenbakkerij van Terheijl

Bedrijvigheid

- achtkante stellingmolen De Hoop, gebouwd als pelmolen, later ingericht als korenmolen (1857), Norg
- stellingkorenmolen Noordenveld (1878), Norg
- stellingkorenmolen Paiser Meul (1845 gebouwd, in 1890 overgebracht naar huidige plek), Peize
- vm coöperatie Excelsior (omstreeks 1930), Roden
- stellingmolen Woldzigt, olie- en korenmolen (1852), Roderwolde
- korenmolen De Zwaluw (1837), Oudemolen bij Tynaarlo
- vm graandrogerij (1860), Veenhuizen
- vm slachthuis (1891), Veenhuizen
- katoenspinnerij Het Stoom (1839), Veenhuizen
- vm timmerwerkplaats (1890), Veenhuizen
- vm zuivelfabriek De Vooruitgang (1912), Vries
- vm zuivelfabriek Coöperatie Bunne (1936), Bunne

Verkeer

- Noord-Willemskanaal (1857-1861)
- Drentse Hoofdvaart (1767-1780)
- Kolonievvaart (1823-26), Veenhuizen
- spoorlijn Assen-Groningen
- Norgervaart (1808)
- Veenhuizerkanaal of Kolonievvaart
- Grote Masloot bij Peize
- Rodervaart (1891)
- luchthaven Eelde (1931)
- weg Roden-Steenbergen-Een (in aanleg middeleeuws)
- weg van Assen naar Groningen via De Punt (begin 19^e eeuw, verharding 1839)
- straatweg Roden-Peize-Groningen (1884)
- vm schutsluis, thans stuw, in de Vijfde Wijk (1897), Veenhuizen
- schutsluis II in de Kolonievvaart (1900), Veenhuizen
- schutsluis Koloniesluis (omstreeks 1890), Huis ter Heide bij Veenhuizen
- sluiswachterswoning (omstreeks 1880), Huis ter Heide bij Veenhuizen
- ophaalbrug over de Norgervaart (1925) met brugwachterswoning (ca 1860), Huis ter Heide bij Veenhuizen
- schutsluis Sluis III met sluiswachterswoningen (1895), aan het Noord-Willemskanaal ten noorden van Vries

Bestuur

- Nijsinghhuys, schultehuis en later raadhuis (1654), Eelde
- vm raadhuis (1938-39), Eelde
- vm havezathe Lemferdinge (15^e eeuw, afgebroken en opnieuw aangelegd als buitenplaats omstreeks 1800)
- vm havezathe Borchstee (17^e eeuw, afgebroken in 1836 en opnieuw aangelegd als buitenplaats Oosterbroek), Eelde
- vm havezathe Huis te Roden of Mensinge. De havezathe gaat terug op een laatmiddeleeuws steenhuis, de oudste delen dateren van het midden van de 16^e eeuw. Huidige aanzien dateert uit 1728/1818/1885. De duiventoren is gebouwd in 1780, de beide bouwhuizen in 1912. Roden
- vm tolhuis (1877), Eelde
- vm tolhuis (circa 1885), Nietap
- vm raadhuis (1883), Norg
- vm raadhuis (1917-1918), Peize
- vm tolhuizen aan de Groningerweg en aan het Moleneind (1884), Peize
- vm tolhuis (circa 1884), Roden
- vm tolhuis (1884), Roderwolde
- gestichtsgebouwen, medische gebouwen, cellencomplexen en overige gebouwen van de Maatschappij van Weldadigheid, de Rijkswerkinrichting en de penitentiaire instelling (vanaf 1823), Veenhuizen
- vm raadhuis (1901), Vries

Religie

- hunebed bij Steenbergen
- hunebed bij Westervelde
- hunebed bij Tynaarlo
- hunebed bij Zeijen
- grafheuvels (Negen Bergen) op het Noordsche Veld ten noordwesten van Zeijen

- grafheuvel in de Zeijerstrubben
- grafheuvels in het Tonckensbos bij Zuidvelde
- uithof Terheijl, oorspronkelijk behorend tot het klooster Aduard, na 1594 omgevormd tot havezathe. In 1853 werd het huis gesloopt en in kort daarna werd het huidige landhuis gebouwd. Terheijl bij Nietap
- vm synagoge (1839), Veenhuizen

Recreatie/sport

- complex recreatiewoningen (vanaf 1931) ten noorden van Norg

Landgoederen en buitenplaatsen

- Huis Westervelde of Tonckensborg, (in oorsprong middeleeuws, huidig uiterlijk omstreeks 1790), Westervelde
- Huize Terheijl met Toutenburgersingel
- Huis Mensinge met Sterrebosch
- buitenplaatsen en landhuizen bij Eelde en Paterswolde (beschermde dorpsgezicht)
- buitenplaats De Duinen (1820), Paterswolde
- buitenplaats Vennebroek (1848), Paterswolde
- buitenplaats Oosterbroek (1836) met sterrebos (18^e eeuw) en parkaanleg van Roodbaard (midden 19^e eeuw), Eelde
- buitenplaats De Braak (in oorsprong 17^e eeuw, huis afgebroken in 1889, park aangelegd door Roodbaard in 1827), Paterswolde
- buitenplaats Huis ter Hansouwe (oudste delen middeleeuws, verbouwd in 17^e en 18^e eeuw), Peize
- buitenplaats Huis Willinge of Jachthuis (1763/1880), Peize
- buitenplaats Bosch en Vaart (1881), Vries

Zorg, onderwijs en cultuur

- vm Diakonie Armhuis (1859), Peize
- vm brandweerkazerne (omstreeks 1925), Veenhuizen

Energievoorziening

- trafohuisje (1921) op de Brink in Langelo
- trafohuisje (circa 1930), Roden
- trafohuisje (circa 1930), Tynaarlo
- vm electriciteitscentrale (1912), Veenhuizen
- trafohuisje (circa 1930), Huis ter Heide bij Veenhuizen
- trafohuisje (circa 1930), Vries
- trafohuisje (1921), Westervelde

2.7 Literatuur

- Baas, H.G. & P.P.D. Burm, W.A. Ligtendag en V. Vreugdenhil. 2001. Ontgonnen verleden – inzoomen op de historisch-geografische ontwikkeling van het Nederlandse landschap. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Expertisecentrum LNV en Bureau Landview.
- Bouwer, K., 1973. Het Drentsche cultuurlandschap. *Intermediair* 11, 31-37.
- Bouwer, K., 1975. Het Drentse esdorp. *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift* 9: 297-309.
- Bruinsma, P., 1969. Ontstaan en groei van de Drentse nederzettingen. *Landbouwkundig Tijdschrift* 81: 93-98.
- Dilling, K., 1915. De ontginning 'Het Zeyer Veld' in Drenthe. 's-Gravenhage.
- Heringa, J., D.P. Blok, M.G. Buist en H.T. Waterbolk. 1985. *Geschiedenis van Drenthe. Samengesteld in opdracht van het provinciaal bestuur van Drenthe.* Boom Meppel, Amsterdam.
- Huizinga, L. & J. Wattel, 1975. *Hoogeveen van Echten's Morgenland.* Hoogeveen.
- Michel, B., 1984. Roderwolde, een Drents 'wolddorp'. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 2: 65-71. Mulder, A., z.j. *De historie van Norg in woord en beeld.* z.pl.
- Naarding, J., 1947. Vroegere Drentse schapenteelt en over het ontstaan van de Drentse essen. *Tijdschrift K.N.A.G.* 64: 699-708.
- Peerbolte, G.H., 1976. *Drenthe in de kaart gekeken. Grepen uit de geschiedenis van veen, water en wegen.* Meppel.
- Smit, G., 1979. De genese van de Drentse zandnederzettingen en hun okkupatiepatroon. In: *Hommage au Professeur Frans Dussart, Tome I. Numéro hors série du Bulletin de la Société géographique de Liège. Séminaire de Géographie de l'Université de Liège:* 71-80.

- Smit, G., 1984. Beschouwingen ten aanzien van de vroeg-middeleeuwse nederzettings- en occupatiepatronen op de zandgronden van Noord-Nederland. In: A.O. Kouwenhoven, G.A. de Bruijne en G.A. Hoekveld (red.). Geplaatst in de tijd, liber amicorum Prof. Dr. M.W. Heslinga. Amsterdam: 374-384.
- Smit, G., Y.H.M. Timmer & J. Wieringa, 1977. Aspecten van de historische geografie van Langelo.
- Driemaandelijkse bladen 29: 129-150; vervolg 1978. Driemaandelijkse bladen 30: 100-106.
- Thijn, C.J.P., 1980. Uit de historie van Tynaarlo. Haren.
- Spek, T. 2004. Het Drentse esdorpenlandschap – een historisch-geografische studie. Uitgeverij Matrijs, Utrecht.
- Stenvert, Ronald, Sabine Broekhoven, Saskia van Ginkel-Meesters & Chris Kolman mmv Redmer Alma, 2001. Monumenten in Nederland: Drenthe. Zeist/Zwolle.
- Verduin, J.A., 1972. Bevolking en bestaan in het oude Drenthe. Assen.
- Versfelt, H.J., 2004. Kaarten van Drenthe 1500-1900. Groningen/Veendam
- Vroome, H.W. de, 1972. Geschiedenis van het Drentse cultuurlandschap. Stedebouw en Volkshuisvesting 53: 298-301.
- Waterbolk, H.Tj. et al., 1984. Het Drentse landschap. Zutphen.
- Werkgroep Brinken, 1980. Brinkenboek; een verkenning naar de Drentse brinken. Assen.

3 Regio 20: Smilder Venen

De Drentsche Hoofdvaart in Hoogersmilde

3.1 Ligging

De westelijke grens van de Smildervenen wordt volledig gevormd door de provinciegrens, totdat deze in het noorden het verloop van de Schipsloot volgt tot aan de splitsing met de Slokkert om deze in zuidelijke richting te volgen. Als de Slokkert ophoudt te bestaan ter hoogte van het Hulsebosch (ten noordoosten van Veenhuizen), volgt de noordgrens de Tusschenbruggen en de Nijmade langs de oostzijde van het Tonckensbosch kort in zuidelijke richting te lopen om via de Koelenweg en de Ten Oeverstraat tot aan de A28 bij Assen te lopen. Deze vormt de oostgrens in zuidelijke richting tot aan de Haarweg. De zuidgrens loopt in westelijke richting via het Oranjekanaal tot aan de Spiersbrug, om kort na het zuiden door te steken via het Drentsche Hoofdvaart, om dan weer naar westen te buigen via de Twee Provinciënweg tot aan de provinciegrens.

3.2 Karakteristiek

De regio van de Smildervenen vindt in grote lijnen haar oorsprong in de grootschalige en systematische vervening vanaf het begin van de zeventiende eeuw, waarbij de aanleg van de Drentsche Hoofdvaart (1767-'80) een cruciale rol speelde. Het is dan ook niet voor niets dat het ononderbroken bebouwingslint van Hoogersmilde, Smilde en Bovensmilde de ruggengraat van het centrale gedeelte van de Smildervenen vormt. Het kanaal en de voor deze veenkoloniën typerende rationele verkaveling bepalen nog steeds het landschap én de dorpstypen van het voormalige veengebied. In de

noordwesthoek van de regio Smildervenen ligt Veenhuizen, een uit het eerste kwart van de 19de eeuw stammende nederzetting met een bijzondere ideële instelling. Het bestaat uit diverse gestichten en penitentiaire inrichtingen. Het zuidoosten en het noordwesten van de regio vallen op door de heide- en bosgebieden van het Hijkerveld, de boswachterij Smilde en de bossen, heidevelden en veenrestanten van het Fochteloërveen. Op het Hijkerveld liggen sporen van prehistorische bewoning, zoals grafheuvels en celtic fields.

Cultuurhistorische blikvangers

- het kanalenstelsel Drentsche Hoofdvaart, Norgervaart en Kolonievaart
- het stelsel van hoofdwijken, haaks op de Drentsche Hoofdvaart, en dwarswijken
- de veenkoloniën Hoogersmilde, Hijkersmilde, Smilde, en Bovensmilde aan de Drentsche Hoofdvaart van
- het kolonie/gevangenisdorp Veenhuizen
- de prehistorische resten op het Hijkerveld

3.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

3.3.1 Pleistoceen

Voor de landijsbedekking van Noord-Nederland gedurende de voorlaatste ijstijd (het Saalien) stroomde de voorloper van de Rijn door Drenthe naar het noorden en zette hier zand af. In het Saalien was een groot deel van Nederland bedekt met landijs.

Onder het ijs werd een laag keileem afgezet, die op een groot deel van het Drents Plateau – waartoe ook de regio Smildervenen behoort - aan de oppervlakte ligt.

Keileem bestaat uit een mengsel van zand, zware leem en keien.

In het Weichselien, de meest recente ijstijd, bereikte het landijs ons land niet. Wel heerste er in de koudste periode van deze ijstijd een toendraklimaat. In koude, droge perioden van de laatste ijstijd kwam dekzand tot afzetting. Overal in het dekzandlandschap van Drenthe komen komvormige laagten (dobben) voor: Het gaat hierbij deels om pingoruïnes, door ijs gevormde depressies. Het Esmeer tussen Bovensmilde en Veenhuizen is een van de grootste pingoruïnes van ons land.

3.3.2 Holoceen

Na afloop van de Weichselijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden, begon het Holoceen. Het klimaat werd warmer en vochtiger en er ontwikkelde zich al spoedig een gesloten vegetatiedek. In afgesloten laagten op het Drents Plateau (onder andere in de pingoruïnes) trad veenvorming op. In de loop van duizenden jaren breidde het veen

Op het Hijkerveld liggen de resten van een prehistorisch akkercomplex, een zogeheten Celtic field. Bron: Spek, 2003.

3.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

Het oostelijke deel van de regio bestaat uit het esdorpenlandschap dat aansluit op de regio Midden-Drenthe. We vinden hier de esdorpen Hijken en Witten. Het overgrote deel van de oppervlakte wordt echter ingenomen door hoogveenkoloniën, veenrestanten en onontgonnen heidevelden.

Veenwinning

In 1612 besloten veenmeester Barent Evertsz. Keteltass en Berent Ketel, schout van Diever, dat men bij blijvende vestiging in de venen van Smilde twintig jaar belastingvrij mocht wonen. Vervolgens richtten enkele Amsterdamse patriciërs, wellicht aangetrokken door het belastingvoordeel, de Hollandsche Compagnie der Dieverder, Leggeler en Smildervenen op. Leider van de groep was Adriaan Pauw. In 1614 werd een veengebied in de marken van Diever en Leggeloo gekocht. Vanuit de Havelter Aa of Oude Smilder Vaart werd een kanaal in het veengebied gegraven voor de afvoer van de turf. Onder toezicht van Leeghwater werden zes sluizen gebouwd om er zeker van te zijn dat het kanaal goed bevaarbaar bleef. Via het kanaal en het Oude Smilder Diep werd de turf naar Meppel verscheept, om via de Zuiderzee naar Amsterdam te gaan.

De Staten van Drenthe, die blij waren dat kapitaalkrachtige regenten hun vermogen in

De Veenesluis in de Drentse Hoofdvaart

De Norgervaart ten westen van Assen

Drente wilden investeren, besloten in 1633 Hoogersmilde ten gunste van Adriaan Pauw tot heerlijkheid te verheffen. Hoogersmilde is dus de oudste veenkolonie in de regio. Rond 1730 stagneerde de vervening, maar toen tussen 1767-'80 de Drentsche Hoofdvaart aangelegd werd, kreeg de vervening een nieuwe impuls. Het bestaande kanaal werd doorgetrokken naar Assen en de benedenloop, bestaande uit de Havelter Aa, werd rechtgetrokken en verbreed. Vanaf die tijd konden de veengebieden van Smilde en Bovensmilde en de Kloosterveen bij Assen worden verveend. Als aftakkingen kwamen in 1790 de Beilervaart en in 1808 de Norgervaart gereed.

Bovensmilde en Kloosterveen op de Chromotopografische kaart uit 1896, Het patroon van hoofdrijen en dwarsrijen is duidelijk te zien. Tussen de dwarsrijen zijn zwetsloten en dwarsloten gegraven om het land in vierkante percelen te verdelen.

Na Hoogersmilde ontstonden de dorpen Smilde (1770), Hijkersmilde (eind achttiende eeuw) en Bovensmilde (eerste helft 19de eeuw). Met de stichting van Bovensmilde was er langs de Drentsche Hoofdvaart een vrijwel ononderbroken bebouwingslint ontstaan van boerderijen, landarbeiders- en vervenerswoningen. Met grote regelmaat werden nieuwe veenplaatsen aangeboden en steeds meer arbeiders uit Drente, Friesland en Overijssel vonden werk in de venen, als turfschipper en op de smilder scheepswerven die in Smilde waren gevestigd. In het begin van de twintigste eeuw was het veengebied vrijwel geheel vergraven.

Ten noorden van Hoogersmilde begon men in 1851 met de aanleg van het Oranjekanaal, dat via Hijken en het Odoornerveen werd gegraven om in 1858 ten zuiden van Emmen uit te komen.

Hoe ging de veenwinning in zijn werk? Eerst moest het veengebied ontwaterd worden. Aan weerskanten van het kanaal werden wijken gegraven. Wijken zijn brede sloten waar nog net een turfschip kan varen. Vervolgens moest men wachten tot de bovenste laag van het veen was uitgedroogd en verwijderd kon worden. Deze zogenaamde 'bolster' was ongeschikt als brandstof en werd vaak naderhand op een perceel gebracht waar het veen al verwijderd was, om de grond geschikt te maken voor landbouw. Na het

verwijderen van de bolster werd het veen gesneden en konden de turven gestoken worden. Dit gebeurde in het voorjaar. Op grote klampen werden de turven te drogen gezet, en om de zoveel tijd omgetast. Zo rond de herfst was de turf meestal droog genoeg om op transport te gaan. De turven werden dan per turfschip via de wijken en de kanalen naar de tussenhandelaar, gebruiker of turfmarkt vervoerd. De uitgeveende percelen werden klaargemaakt voor landbouwkundig gebruik, hetgeen toemaken genoemd werd. De blootgekomen zandgrond werd losgespit en vermengd met de bolster. Vaak werd er nog stadsvuil doorheen gemengd, dat door de turfschippers als retourvracht werd meegenomen.

Veenhuizen

Het veengebied van Veenhuizen was al in de Middeleeuwen bewoond: er heeft zelfs een kapel gestaan op de plaats die nu nog bekend is als het Spaansche Kerkhof (de kapel zelf is voor 1600 verdwenen). In de 16de eeuw werd op initiatief van enkele grootgrondbezitters een compagnie opgezet ter exploitatie van het Veenhuizerveen, maar deze ging spoedig failliet. Zodoende gebeurde er een tijd weinig in het gebied, tot de 19de eeuw.

Na de Franse tijd vervielen velen, met name in de Hollandse steden tot armoede. In 1818 werd als antwoord daarop de Maatschappij van Weldadigheid opgericht, die gestichten wilde bouwen voor bedelaars, landlopers, weeskinderen en vondelingen. De bedoeling was deze mensen hier op te voeden en een vak te leren. Voor dit doel werden de koloniedorpen Frederiksoord-Wilhelminaoord, Ommerschans en Veenhuizen gebouwd. Al spoedig werd echter onderscheid gemaakt tussen vrijwillige en gedwongen bewoners: de laatsten kwamen in Veenhuizen terecht. Tussen 1823 en '26' werden drie carré-vormige, kazerneachtige gestichten gereed met een omgrachting en ophaalbruggen. De complexen hadden een binnen- en een buitenschil, met ambtenarenwoningen, werkplaatsen, onderwijs- en slaapzalen. De structuur van het gebied wordt bepaald door de Kolonievaart (1823-'26), een aftakking van de Norgervaart, en zes haaks daarop lopende wijken. Behalve gestichten werden er ontginningsboerderijen gebouwd, twee kerken, een synagoge en de eerste stoomfabriek van Drenthe (1839).

Een van de gestichten van Veenhuizen, nu gevangenis museum

De Hervormde kerk van Veenhuizen (1826).

Gaandeweg raakte de Maatschappij van Weldadigheid in financiële moeilijkheden: zodoende werd het koloniedorp door de regering overgenomen. De overdracht van Veenhuizen aan de rijksoverheid in 1859 leidde tot grote veranderingen: onder beheer van het Ministerie van Justitie werd de kolonie verder ontwikkeld. Op basis van een strakke ruimtelijke ordening verrezen vanaf 1875 onder meer nieuwe gestichtgebouwen en in verschillende typen uitgevoerde dienstwoningen. De bestaande gestichten werden verbouwd of vervangen door nieuwbouw. De eerste gebouwen na 1875 werden gebouwd door de ingenieurarchitect der gevangenen en rechtsgebouwen J.F. Metzelaar.

In de loop der jaren verschoof het karakter van de instellingen van 'sociaal opvoedend' naar 'verplicht straffend'. Uiteindelijk werden ze omgevormd tot de strafinrichtingen Norgervhaven, Esserheem en Groot-Bankenbosch. Een deel van de woonhuizen rond Norgervhaven en Esserheem is inmiddels afgebroken. Ter vervanging is een nieuwbouwwijk aan de Kerklaan ontstaan. Veenhuizen wordt door Stenvert e.a. (2001) treffend 'de hiërarchische verstening van orde en tucht' genoemd. Deze indruk wordt

versterkt door strenge architectonische details en benadrukt door de strakke ordening van de ruimte.

3.4.3 Recente ontwikkelingen

Het fijnmazige patroon van vierkante en rechthoekige percelen in het veenkoloniale landschap is verdwenen doordat veel zwetsloten en dwarsloten zijn gedempt. De hoofdstructuur van het gebied, bepaald door de kanalen, hoofdwijken en dwarswijken, is goed bewaard gebleven al zijn veel wijken versmald tot kavelsloten. De 'woeste gronden' van weleer, zoals het Fochtelooërveen en het Hijkerveld, zijn inmiddels natuurgebieden geworden.

De dorpen Hoogersmilde, Smilde en Bovensmilde zijn in de twintigste eeuw uitgebreid en hebben een kom gekregen, maar het karakter van een lang bewoningslint langs de Drentsche Hoofdvaart is daardoor niet verdwenen.

3.5 Specifieke thema's

Hijkerveld

Tegenwoordig is het Hijkerveld een natuurgebied, in beheer bij het Drentse Landschap. Het gebied ligt op een keileemplateau op de waterscheiding tussen de dalsystemen van de Drentsche Aa en de Beilerstroom. Op dit plateau werd in het laatste deel van de ijstijd dekzand afgezet. In de IJzertijd breidde het veen van Smilde zich uit. Tot de geologische verschijnselen kunnen ook de grote zandverstuivingen van het Noord- en Zuidkijkerzand gerekend worden, al zijn ze hoofdzakelijk ontstaan door het graven van het Oranjekanaal in 1853.

In de prehistorie was het Hijkerveld bewoond, zoals blijkt uit de raatakkers of celtic fields, oude akkers van boeren uit de IJzertijd. In de historische tijd wordt het Hijkerveld verlaten door de mens, en alleen nog voor beweiding van schapen (en het steken van plaggen) gebruikt. De bewoning verplaatste zich naar Hijken, Hoog- en Laaghalen. Op de stafkaart van 1896 zijn de eerste onginningsactiviteiten aan de randen van het Hijkerveld te zien: hiertoe behoort onder andere het ontstaan van kleine vennen, waarschijnlijk als gevolg van het veensteken door lokale boeren, voor eigen gebruik.

Bedrijvigheid

De hoofdzakelijk agrarische provincie Drenthe heeft geen rijke industriële traditie gekend. Wel hebben de belangrijkste economische activiteiten, de turfwinning en de landbouw, in enig industrieel erfgoed geresulteerd. In Hoogersmilde stond in de kalkzandsteenfabriek 'Albino' (1904), die aanvankelijk op turf werd gestookt. Naast de turfwinning was de landbouw de andere dominante economische factor, waaruit nijverheid voortvloeide. Vanouds waren er de traditionele molens. De oprichting van de Drentse Zuivelbond in 1897 resulteerde in de oprichting van kleine

Vloevelden van de aardappelmeelfabriek van Oranje

zuivelfabriekjes verspreid over de gehele provincie, die aanvankelijk op handkracht draaiden. Al snel volgde de stichting van kleine stoomzuivelfabrieken, die niet zelden gecombineerd werden met een maalderij. Een voorbeeld hiervan staat in Hoogersmilde (1913), die uiteindelijk sloot omdat de totale productie naar Beilen ging. In 1913 werkten er in Drenthe acht aardappelmeelfabrieken, na Groningen het grootste aantal van Nederland. De in 1913 te Oranje bij Hijken gestichte fabriek is na zijn sluiting in 1980 vooral bekend geworden als Speelstad Oranje. De voor de fabrieken zo kenmerkende vloeivelden liggen op het Hijkerveld.

3.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- heidevelden bij het Fochteloërveen, het Hijkerveld en het Witterveld
- systematische inrichting met grote rechthoekige percelering in het koloniegebied van Veenhuizen
- systematische inrichting met grote rechthoekige percelen in het veenkoloniale gebied
- celtic fields op het Hijkerveld
- onregelmatige percelering rondom het Hijkerveld

Bosbouw

- Kyllotsbosch te Smilde
- Hardersbosch te Smilde
- Paasloobosch ten westen van Smilde
- Pelinckbosch ten noordwesten van Bovensmilde
- Bankenbosch bij het Fochteloërveen
- Tonckensbosch
- Hulsebosch
- bos ten noorden van Veenhuizen (Spaansche Kerkhof) met regelmatige percelering
- het Haarbosch ten westen van het TT-circuit bij Assen
- Kortewegse Bos op het Hijkerveld

Wonen

- veenkoloniedorpen Hoogersmilde, Smilde, Hijkersmilde en Bovensmilde
- kanaaldorpen Norgervaart en Huis ter Heide
- dienstwoningen Type I en II, III, IV, V, VI en VII te Veenhuizen
- esdorpen: Witten en Hijken

Jacht en visserij

- geen items

Waterstaat

- stuw in de Zesde Wijk
- Leemdijk bij Hijkersmilde

Defensie

- militair schietterrein Witterveld tussen Bovensmilde en Assen
- militair oefenterrein ten westen van Assen
- voorm. marechausseekazerne te Hijkersmilde (1860)

Delfstofwinning

- zandwinningsplassen nabij Smilde
- petgaten in het Fochteloërven
- Waterleiding door het Kolonieveld

Bedrijvigheid

- kalkzandsteenfabriek *P.R. Roelofsma* (1904; *Albino*) te Hoogersmilde
- voorm. coöperatieve stoomzuivelfabriek met korenmaalderij 'Nooit Gedacht'(1913) te Hoogersmilde. In eerste instantie boterfabriek en kaasmakerij
- voorm. Aardappelmeelfabriek te Oranje
- vloeivelden van de aardappelmeelfabriek nabij het Hijkerveld
- voorm. katoenspinnerij 'Het Stoom' (1839) te Veenhuizen
- timmerwerkplaats (1890) te Veenhuizen

Infrastructuur

- de voorm. brugwachterwoning in Hoogersmilde (Vaartweg 145)
- voorm. brugwachterwoning in Hoogersmilde (Rijksweg 221, aangelegd 1920)
- voorm. brugwachterwoning (1905) te Smilde
- sluiswachterwoning (1880) bij Huis ter Heide
- Drentsche Hoofdvaart (1767-'80)
- Norgervaart
- Kolonievvaart (1823-'26)
- Veenhuizerkanaal
- Spiersbrug over de Drentsche Hoofdvaart te Hoogersmilde
- Leembrug over de Drentsche Hoofdvaart te Hijkersmilde
- voorm. tramremise van de Nederlandse Tramweg Maatschappij (1915) te Hijkersmilde
- Witte Wijksbrug te Hijkersmilde
- Veenhoopsbrug te Smilde
- Polakkenbrug te Smilde
- Jonkersbrug te Smilde
- Grietmansbrug tussen Smilde en Bovensmilde
- Mr. Sickensbrug te Bovensmilde
- Van Liersbrug te Bovensmilde
- Norgerbrug te Kloosterveen
- brug in de Zesde Wijk
- Veenhuizerbrug over de Slokkert
- ijzeren ophaalbrug (1925) bij Huis ter Heide
- wijken en dwarswijken schutsluis nr.1 in het Oranjekanaal tussen Hoogersmilde en Oranje
- voorm. schutsluis 'Molenwijk' (1875), nu stuw te Smilde
- damsluis/schutsluis in de Witte Wijk/Opsterlandse Compagnievaart
- de Koloniesluis (eind 19de eeuw) bij Huis ter Heide
- voorm. schutsluis aan het begin van de Vijfde Wijk (1897 te Veenhuizen
- schutsluis II (1900) in de Kolonievvaart

Bestuur

- raadhuis *Villa Maria* (1893) te Smilde
- voorm. gemeentehuis logement 'Nieuwe Veenhoop'(1856), ook herenhuis
- gevangenis en Rijkswerkinrichting Bankenbosch bij Veenhuizen
- voorm. Tweede Gesticht (1825) te Veenhuizen
- voorm. cellingebouw (1860) te Veenhuizen
- voorm. gestichtswachtkazerne (1886)
- voorm. werkgesticht Norgerhaven (1884)
- Rijkswerkinrichting Eerste Gesticht, nu Penitentiaire Inrichting Norgerhaven (1897-1903) bij Veenhuizen
- Rijkswerkinrichting Tweede Gesticht, nu Penitentiaire Inrichting Esserheem (1898-1901) te Veenhuizen

Religie

- particuliere graftombe familie Rebenscheidt (1770) te Smilde
- voorm. synagoge (1839) te Veenhuizen

Recreatie en sport

- sterrebos op het Hijkerveld
- schietbaan en ijsbaan in het Bankenbosch

Zorg, onderwijs en cultuur

- koloniedorp Veenhuizen
- het Leprozenhuis te Veenhuizen (1867) te Veenhuizen
- voorm. hospitaal (1893) te Veenhuizen
- ijskelder bij het voorm. hospitaal te Veenhuizen
- café-boerderij Huis ter Heide (1886) bij samenkomst kanalen

Energievoorziening

- trafohuisje (1930) te Hoogersmilde
- voorm. elektriciteitscentrale (1912) te Veenhuizen
- trafohuisje (1930) bij Huis ter Heide

3.7 Literatuur

- Baas, H.G. & P.P.D. Burm, W.A. Ligtendag en V. Vreugdenhil. 2001. Ontgonnen verleden – inzoomen op de historisch-geografische ontwikkeling van het Nederlandse landschap. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Expertisecentrum LNV en Bureau Landview.
- Bouwer, K., 1973. Het Drentsche cultuurlandschap. *Intermediair* 11, 31-37.
- Dorgelo, J.D., 1964. De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1859); een landbouwkundig en sociaal-economisch experiment. Assen.
- Ennik, J.E., 1977. Uit de geschiedenis van de marke Witten. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 94: 18-68.
- Haartsen, A.J. & M.L.H. Pelk, 1986. Herinrichting Roden-Norg – advies natuur, landschap en cultuurhistorie. Natuurbeschermingsraad, Utrecht
- Harsema, O.H., 1980. Drents boerenleven van de bronstijd tot de middeleeuwen. Assen.
- Heringa, J., D.P. Blok, M.G. Buist en H.T. Waterbolk. 1985. *Geschiedenis van Drenthe*. Samengesteld in opdracht van het provinciaal bestuur van Drenthe. Boom Meppel, Amsterdam.
- LB&P ecologisch advies BV, 1997. *Landschapsbeheersplan Gemeente Smilde.. rapportnummer 10238*. Linthorst Homan, J., 1974. *Geschiedenis van Drenthe*. Van Gorcum & Comp b.v., Assen.
- Stenvert, Ronald, Sabine Broekhoven, Saskia van Ginkel-Meesters & Chris Kolman mmv Redmer Alma, 2001. *Monumenten in Nederland: Drenthe*. Zeist/Zwolle.
- Versfelt, H.J., 2004. *Kaarten van Drenthe 1500-1900*. Groningen/Veendam
- Vroome, H.W. de, 1972. *Geschiedenis van het Drentse cultuurlandschap*. *Stedebouw en Volkshuisvesting* 53: 298-301.
- Waterbolk, H.T. et al., 1984. *Het Drentse landschap*. Zutphen.
- Waterbolk, H.T. 1999. *Uit het leven van een landschap – geschiedenis en zorg voor natuur en landschap in Drenthe*. REGIO-PRojekt Uitgevers, Groningen.

4 Regio 21: Midden-Drenthe

Schaapskudde bij de schaapskooi in Ballo. De schapen – als onderdeel van het landbouwsysteem van de Drentse zandgronden – zijn een belangrijke landschapsvormende factor geweest in Midden-Drenthe.

4.1 Ligging

De regio Midden-Drenthe beslaat het centrale deel van de provincie Drenthe en wordt in het noorden afgebakend door de provinciegrens. Vanaf de provinciegrens loopt de grens in zuidelijke richting via Zuidlaren, Schuilingsoord, Annen, Gieten, Gasselte, Exloo, Valthe, Weerdinge, via de oostkant van Emmen in zuidwestelijke richting via Wilhelmsoord via Dalen tot aan de Lookampen boven Coevorden. De zuidgrens strekt zich uit in westelijke richting over de Benterdijk over het kanaal Coevorden-Zwinderen tot aan Geesbrug. Vervolgens strekt de westgrens zich uit in noordelijke richting via de Landschapsweg langs de Boswachterij Gees via Nieuw-Balinge, Mantinge via Wezuperbrug over de gemeentegrens door de boswachterijen van Steenerzand, het Ellertsveld, Grollo, Hooghalen via De Weilanden en de Ruimsloot tot aan de N33 die Assen aan de westelijke zijde omgeeft. Vanaf de meest noordwestelijke punt van de N33 via het Willemskanaal in noordelijke richting langs Tynaarlo tot aan de provinciegrens met Groningen. De noordelijke provinciegrens bestaat in het meest westelijke deel uit de Drentse Aa.

4.2 Karakteristiek

Midden-Drenthe is bij uitstek het gebied van de esdorpen. Het landschap wordt bepaald door de oude indeling in agrarische gebruikseenheden: bouwlanden, in grote

escomplexen bijeen gelegen, hooi- en weilanden in de beekdalen en andere lage terreindelen, en de heidevelden op de droogste en minst vruchtbare delen van het land. De inrichting van het gebied door de mens is in hoge mate bepaald door het reliëf, de bodem en de waterhuishoudkundige situatie. De regio Midden Drenthe maakt deel uit van het Drents Plateau en bestaat uit een zwak golvend grondmorene- en dekzandlandschap dat aan de oostelijke zijde - de Hondsrug - abrupt overgaat in het stroomgebied van de Hunze. De grootste dichtheid aan nederzettingen treffen we aan op deze oostrand. Van noord naar zuid zijn dat onder meer Zuidlaren, Gieten, Gasselte, Borger, Exloo, Odoorn en Emmen.

Hier treffen we ook veel van de oudste dorpen aan, in verband met de aanwezigheid van de vanaf het plateau ontspringende waterlopen. Kenmerkend voor de regio is de continuïteit van de bewoning: prehistorische resten, in de vorm van grafvelden, grafheuvels en hunebedden zijn de stille getuigen van de langdurige bewoningsgeschiedenis van Midden-Drenthe. De indeling in dorpsgebieden is al zeer oud en zou volgens sommige onderzoekers teruggaan tot in de Bronstijd.

Het oostelijke lint van esdorpen betreft meestal een oudere kerknederzetting, waaromheen meerdere kerkloze dochternederzettingen lagen. Een aantal van deze dorpen groeide als gevolg van hun gunstige ligging aan de weg van Groningen naar Coevorden, of de weg van Assen naar Gieten. De arme zandgronden hadden oorspronkelijk veel bemesting nodig om in gebruik te kunnen blijven als akkergrond. De benodigde mest werd geleverd door schapen, die op de heide graasden. Waar zandverstuivingen ontstonden werden met name in de 19de eeuw op grote schaal bossen aangeplant. Op het hoogst gelegen gedeelte van de hogere zandgronden, die het centrum van de regio vormen, treffen we op grote schaal bosbouw aan in de vorm van de boswachterijen Grolloo, Gieten, Borger, Schoonlo, Exloo, Odoorn en Wezuperbrug (het Sleenerzand), het en der onderbroken door kleine venen en veenplasjes in de glaciële depressies.

Cultuurhistorische blikvangers

- de brinkdorpen met de fraaie boerderijen, schaapskooien en de met bomen beplante brinken
- groengronden, broeken of maden langs de natuurlijke waterlopen
- stuifzandbeplanting van de 'velden' in de vorm van grootschalige bossen, onderbroken door veenmeertjes in het centrum van de regio
- onbeplante heidevelden
- het schijnbaar ordeloze patroon van dorpen met hun essen temidden van heide en bosgebieden (het 'veld')
- hunebedden op de oostflank van de Hondsrug.

Boerderij in Ansen

4.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

4.3.1 Pleistoceen

Voor de landijsbedekking van Noord-Nederland gedurende de voorlaatste ijstijd (het Saalien) stroomde de voorloper van de Rijn door Drenthe naar het noorden en zette hier zand af. In het Saalien was een groot deel van Nederland bedekt met landijs. Onder het ijs werd een laag keileem afgezet, die op een groot deel van het Drents Plateau aan de oppervlakte ligt. Keileem bestaat uit een mengsel van zand, zware leem en keien.

Een tijdlang waren de afvoer en het afsmelten van het ijs in evenwicht en veranderde het ijsfront nauwelijks van zijn plaats. Tijdens één van deze perioden lag het landijs in het oosten van de provincies Drenthe en Groningen. Het smeltwater van het ijs en het neerslagwater uit het achterland stroomde langs het ijsfront naar het noordwesten en schuurde daarbij een breed en diep dal uit aan de oostkant van de Hondsrug. Geologen noemen dit het 'oerstroombdal van de Hunze'. Door erosie van dit smeltwater ontstond de scherpe overgang van het Drents Plateau naar het veenkoloniale gebied. Na de landijsbedekking werd het oerstroombdal voor een deel opgevuld met afzettingen van lokale beekjes, en later, in het Holoceen, door een dik veenpakket.

In het Weichselien, de meest recente ijstijd, bereikte het landijs ons land niet. Wel heerste er in de koudste periode van deze ijstijd een toendraklimaat: de bodem raakte permanent bevroren (permafrost), waardoor regen en smeltwater niet konden wegzakken. De met water verzadigde bovengrond ging schuiven (solifluctie) en de belangrijkste hoogteverschillen werden genivelleerd. In de lagere delen, met name in de beekdalen, treft men lagen van het op deze wijze verplaatste materiaal aan. Overal in het dekzandlandschap van Drenthe komen komvormige laagten (dobben) voor: Het gaat hierbij deels om pingoruïnes, door ijs gevormde depressies. In zulke laagten ontstond her en der veen. Voor de bewoningsgeschiedenis zijn deze van groot belang geweest omdat hun aanwezigheid een belangrijke rol speelde bij keuze van nederzettingslocaties door prehistorische bewoners. Niet alle waterplassen die "dobben" genoemd worden zijn pingoruïnes. Sommige dobben zijn ontstaan als uitblazingskommen of doodijsgaten, andere zijn door de mens gegraven drinkputten. In koude, droge perioden van de laatste ijstijd kwam dekzand tot afzetting. Door erosie van het Drents Plateau in de beide laatste ijstijden is het afwateringssysteem van Drenthe ontstaan. We kunnen het plateau beschouwen als een zwak golvend terrein, van waaruit naar alle kanten beken en stroompjes lopen om het overtollige water af te voeren. De belangrijkste beken die op het plateau

Pingoruïne bij Gijssete

ontspringen zijn het Peizerdiep, het Eelderdiep, de Drentse Aa, de Hunze (noordwest systeem), het Loodiep, het Drostendiep, het Schoonebeekerdiep (zuidoost systeem), de Steenwijker Aa, het Oude Diep, de Ruiner Aa en de Koekanger Aa (zuidwest systeem).

4.3.2 Holocene

Na afloop van de Weichselijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden, begon het Holocene. Het klimaat werd warmer en vochtiger en er ontwikkelde zich al spoedig een gesloten vegetatiedek. In afgesloten laagten rondom en op het Plateau (onder andere in de pingoruïnes) trad veenvorming op. Ten oosten van de hoge gronden van de Hondsrug is na afloop van de laatste ijstijd een gigantisch hoogveengebied ontstaan. De veenvorming begon in afgesloten laagten van het oerstroombetal van de Hunze. In de loop van duizenden jaren breidde het veen zich over steeds grotere oppervlakten uit, tot er uiteindelijk een aaneengesloten veengebied van meer dan 300.000 hectare was ontstaan. Dit Boertanger veen was het grootste hoogveenmoeras van noordwest Europa. In de regio zelf bleef de veenvorming beperkt tot kleine oppervlakten. Op tal van plaatsen vond overbeweiding plaats. De vegetatie werd hierdoor aangetast en er konden zandverstuivingen optreden. De oudste stuifzanden dateren al uit de Bronstijd, maar in de Late Middeleeuwen kwamen uitgebreide zandverstuivingen voor.

4.4 Bewoningsgeschiedenis

4.4.1 Prehistorie en Romeinse Tijd

De oudste sporen die duiden op de aanwezigheid van mensen zijn afkomstig van jagers, die zich hier ophielden in de minder koude perioden van het Pleistoceen. Deze jagers uit het Paleolithicum of Oude Steentijd, de periode tot circa 10.000 jaar geleden, werden gevolgd door de jagers, vissers en voedselverzamelaars uit het Mesolithicum, de Midden Steentijd. Op veel plaatsen in de regio zijn sporen en gebruiksvoorwerpen van deze mensen gevonden. De eerste boeren deden zo'n 5000 jaar geleden hun intrede in Drenthe. De meest spectaculaire overblijfselen uit het Neolithicum (Nieuwe Steentijd) zijn de hunebedden, de gemeenschappelijke graven van de Trechterbekercultuur (3400-2850 voor Christus). In geheel Drenthe zijn 53 hunebedden over en het grootste deel ervan ligt in Midden-Drenthe. Uit het Neolithicum, de Bronstijd en de IJzertijd stammen ook de urnenvelden en grafheuvels die aangetroffen kunnen worden in het gebied. De boeren in de IJzertijd legden complexen van kleine vierkante akkers aan, gescheiden door lage wallen. Deze akkercomplexen worden traatakkers of celtic fields genoemd.

rafkamer van een van de hunebedden van Rolde

Het esdorp Balloo. De bebouwing ligt in een kring om wat vermoedelijk de oudste es van Balloo is. Later werd een groter escomplex aangelegd, waar de weg naar Loon (te zien aan de wegbeplanting) doorheen loopt. Links op de foto, bij het meertje, ligt de Kampsheide, met prehistorische grafheuvels. Daarachter zijn de graslanden en houtwallen in het beekdal van het Loonediep zichtbaar. Op de achtergrond is de bebouwing van Assen te zien. Bron: Theo Spek, 2004.

Middeleeuwen en Nieuwe Tijd

De ligging van de nederzettingen op het zand hangt samen met de aanwezigheid van water. De oudste nederzettingen vinden we dan ook in de buurt van oude stroompjes. Uit de namen van sommige dorpen is af te leiden dat ze ontstaan zijn in een bosrijke omgeving. Zuidlaren verwijst bijvoorbeeld naar een nederzetting 'bij de bosweiden'. Deze bossen zijn in de loop der eeuwen grotendeels verdwenen, omdat steeds meer bos gekapt werd voor nieuwe landbouwgrond, maar ook doordat het bos degradeerde omdat er intensief beweid werd (met name door varkens), en het bos geen kans kreeg te verjongen.

De boeren legden hun akkers aan op de meest geschikte plekken, vaak aan de randen van beekdalen.

De beekdalen zelf waren te nat voor akkerbouw, maar konden wel gebruikt worden als weiland of hooiland. Sommige weilanden waren, net als de woeste gronden (heide en veenland), gemeenschappelijk bezit van de boeren in de marke. Via veedriften werden de schapen en koeien naar de heidevelden en de weilanden gedreven. Zo'n veedrift kwam vaak uit op een driehoekige ruimte aan de rand van het dorp, de brink. Vaak bevond zich op de brink de zogenaamde dobbe, een met drink- en bluswater gevulde kuil. De meeste esdorpen hebben één of meer brinken. De brinken waren meestal beplant met eiken, die als bouwhout werden gebruikt als er een nieuwe boerderij moest worden gebouwd.

Aanvankelijk bestond een nederzetting uit zo'n drie tot tien boerderijen. De boerderijen lagen dicht bij het bouwland, tussen de wei- en hooilanden in de natte beekdalen en de heidevelden hogerop.

Op de heide werden schapen geweid en werden plaggen gestoken, om de es mee te bemesten. In het bos haalde men bosstrooisel, en werd hout gehaald. Het veen werd ook wel gebruikt om vee op te weiden, en om turf te steken.

Het was echter niet mogelijk om eindeloos plaggen te steken of schapen te weiden op het veld: het risico bestond dat grote zandverstuivingen zouden ontstaan, die de

essen en de nederzettingen konden bedreigen. Gemiddeld kon men op een plek maar eens in de tien jaar heideplaggen steken. Zodoende ontstond er een evenwicht tussen het areaal bouwland, groenland en heide.

De akkers moesten jaarlijks worden bemest. Voor de bemesting werd de mest uit de potstal en de schaapskooi vermengd met organisch materiaal: bosstrooisen, heideplaggen en soms gras- of veenplaggen. Dit mengsel werd in het voorjaar op de akkers gebracht en in de bodem gewerkt. Door de voortdurende ophoging met plaggen en mest kregen de essen een ietwat bolle ligging. Deze ophogingslaag wordt een esdek of enkeerdgrond genoemd. Aan de rand van de es legde men een wildwal aan: een dichte houtsingel, al dan niet op een wal, begroeid met meidoorns en andere moeilijk doordringbare struiken. Op deze manier trachtte men het vee en wilde dieren van de akkers te weren.

In het boerenbedrijf van de zandgronden in Drenthe speelden de heidevelden en de veengebieden een belangrijke rol: het gebrek aan mest was op de arme zandgronden een belangrijke beperkende factor voor het runnen van een boerenbedrijf, en het Drentse landbouwsysteem is dan ook gestoeld op dit gegeven. De heidevelden lagen op de hoogste delen van het Drentse zandlandschap. De heide was de plek waar de schapen graasden en de plaggen gestoken werden die noodzakelijk waren voor de bemesting van de akkers op de es. In de veenputjes, kleine kuilen vaak in gebruik bij één individuele boer, werd de turf gestoken voor de brandstofwinning. De schapen produceerden 's nachts, opgesloten in de schaapskooi of potstal, de mest die vermengd met heideplaggen in het voorjaar op de es gebracht kon worden. In de loop van de 18e eeuw werd het belang van de schapen in de bedrijfsvoering nog groter omdat de belasting op runderen veel hoger was dan op schapen. De heidestruiken werden gebruikt voor het maken van bezems en borstels, er werd leem gegraven voor de vloer in de boerderij, er werden stenen verzameld die konden worden verkocht. Het veen werd, afgezien van de brandstofwinning, ook nog voor andere doeleinden door de boeren gebruikt: ook hier werden soms schapen geweid of werd er enige jaren achtereen boekweit verbouwd. Het steken van plaggen is waarschijnlijk pas na de Middeleeuwen in zwang gekomen. Voor die tijd werd de heide gemaaid; bovendien werd toen bij voorkeur strooisel gebruikt dat men uit de bossen haalde. Door het verdwijnen van de bossen en door de marken uitgevaardigde bepalingen omtrent het gebruik van bosstrooisel moest men in de loop der tijd steeds meer gebruik maken van heideplaggen. Over het algemeen werd eens in de 10 à 12 jaar geplagd, afhankelijk van hoe snel de vegetatie zich had hersteld. Overigens waren er in sommige marken ook bepalingen uitgevaardigd op grond waarvan er in sommige delen niet geplagd mocht worden; vaak waren dit de nattere en grazige delen van de heide.

De bevolkingsgroei in de Late Middeleeuwen en in de Nieuwe Tijd werd in eerste instantie opgevangen in de reeds bestaande dorpen, die zich verdichtten of uitbreidden. Meestal vond de uitbreiding plaats in de richting van de brink, zodat de brink uiteindelijk midden in het dorp kwam te liggen, zoals in Anloo en Taarlo te zien is. In een aantal gevallen kreeg een nederzetting ook meerdere brinken: Zuidlaren heeft tien brinken, die op de jaarlijkse paardenmarkt in gebruik zijn.

In de loop der tijd werden de akkerbouwcomplexen om de dorpen heen steeds groter, wat in sommige gevallen leidde tot het ontstaan van dochternederzettingen aan de randen van de essen. Zo is Nijlande vermoedelijk een dochternederzetting van Rolde. Soms ontstond een nieuwe buurtschap aan de andere zijde van de es. Verschillende buurtschappen in de regio hebben de naam Eursinge, een verbastering van 'over-essing'.

De bossen (holten) leverden bouw- en geriefhout. Het geriefhout, voor paaltjes, hekken, brandhout etc, kwam ook uit houtwallen en singels. Ook voor het winnen van eek (eikenschors) werden deze landschapselementen gebruikt. Hakhoutwallen worden ook wel strubben genoemd. Het Kniphorstbos en De Strubben zijn restanten van een aaneengesloten holt- en strubbencomplex.

De meeste nederzettingen op het Drents Plateau zijn esdorpen. Enkele dorpen hebben een andere ontstaanswijze, namelijk door de winning van hoogveen. De dorpen

Odoornerveen en Eeserveen zijn hier voorbeelden van. Ze zijn in de negentiende eeuw ontstaan nadat door de aanleg van het Oranjekanaal en de Borger zijtak de veenwinning hier mogelijk werd. Beide dorpen onderscheiden zich van de esdorpen door hun langwerpige vorm.

Midden-Drenthe op kaart van Cornelus Pijnacker. Bron: Drents Archief, gepubliceerd in Versfeld, 2004.

De marken

De balans tussen de hoeveelheid vee, de hoeveelheid landbouwgrond en het gebruik van de woeste gronden werd gewaarborgd door de marken. De ouderdom van deze organisatievorm is niet precies bekend: waarschijnlijk dateert ze uit de eerste helft van de dertiende eeuw. Het ontstaan ervan slaat terug op het streven nieuwkomers in het dorp of de buurtschap te weren en om het gebruik van de gemeenschappelijke gronden te regelen. Een boer had één of meer waardelen of waren, soms echter ook gedeeltelijke waardelen. Een vierde waardeel werd een vörrel genoemd, een achtste een peerdeweide. In de zeventiende eeuw werd iemand met tenminste één vierde waardeel beschouwd als volle boer of eigengeërfde. Het waardeel gaf recht op gebruik van de markegrond. Al naar gelang de grootte van het waardeel mocht men koeien, varkens en schapen op markegronden weiden, hout uit de markebossen betrekken, plaggen en turf steken.

De indeling in marken heeft een duidelijke invloed gehad op de ontwikkeling van het cultuurlandschap. In de nabijheid van de dorpen en de buurtschappen was de menselijke beïnvloeding het meest intensief, bij de grenzen extensief. Ook bij de ontginning van de heidevelden en de hoogvenen in de negentiende eeuw zijn de markegrenzen medebepalend geweest voor de ontginningspatronen en de inrichting

van het landschap. Omstreeks 1800 waren er in Drenthe ongeveer 100 marken. De grenzen werden zorgvuldig vastgesteld, al kwamen conflicten vaak voor. Voor het vastleggen van grenzen koos men vaak natuurlijke punten (een heuvel of boom) op plaatste men veldkeien, zoals bij Anloo waar deze nog terug te vinden zijn. Loofhoutbossen behoorden vanouds tot de markebezittingen: een deel van het Asserbos en het Mantingerbosch zijn hier voorbeelden van.

Kunstmest en markeverdelingen

Het uitgebalanceerde landbouwsysteem veranderde door de komst van kunstmest rond 1900. Voor de bemesting van de akkers was men niet meer alleen afhankelijk van de mest uit de schaapskooien en potstallen. De heidevelden verloren hun betekenis voor de bedrijfsvoering van de boeren. De gemeenschappelijke heidevelden werden verkocht, nieuwe boerderijen werden gebouwd en een deel van de heidevelden werd ontgonnen tot landbouwgrond. De inrichting van deze gebieden vormt een contrast met de oude ontginningen: het landschap is grootschaliger ingericht met een rechthoekig patroon van wegen en grote, regelmatig gevormde percelen..

Een ander deel van de woeste gronden werd omgezet in bos. Er werden grote boswachterijen opgericht en er ontstond een vrijwel aaneengesloten bosgebied op het Gietenerveld, het Gasselerveld, het Drouwenerveld, het Zwiggelerveld, het Grolloërveld, het Schoonloerveld en het Ellertsveld.

De bebossing het deels tot doel om zandverstuivingen vast te leggen, maar de belangrijkste reden was uiteraard de houtproductie: belangrijke afnemers waren de Limburgse mijnen.

Heiderestant met hunebed in het Vatherbosch ten noorden van Emmen.

4.4.2 Recente ontwikkelingen

Ten behoeve van de verbetering van de agrarische bedrijfsvoering zijn in het gebied verschillende ruilverkavelingen uitgevoerd. Tot de oudste ruilverkavelingen in Drenthe behoren die in het stroomgebied van de Beilerstroom: Witteltermade (1928), Uffeltermade (het laatste gemeenschappelijke weide- en hooilandgebied in Drenthe, 1929) en de Vorrelvenen (1931). Deze eerste ruilverkavelingen betroffen vooral venen, hooi- en weilanden (ook wel maden genoemd) maar ook de essen zelf moesten eraan geloven. Voorbeelden hiervan zijn de ruilverkavelingen van de essen van Odoorn (1940), Exloo (1941), Valthe (1941) en Buinen (1942). Ook na de Tweede Wereldoorlog zijn ruilverkavelingen uitgevoerd. Over het algemeen is dit gebeurd met grote zorg voor het historische landschap, mede dankzij de inspanningen van landschapsarchitect Harry de Vroome.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de economisch zwakke Drentse zuidoosthoek uitgeroepen tot ontwikkelingsgebied. Dit leidde in Emmen tot de oprichting van verschillende fabrieken en bedrijven. voor nylongaren (1949) en metaal (1954, 1964, 1970). Het oude esdorp Emmen is door deze ontwikkelingen sterk gegroeid. Ook Assen maakte in de twintigste eeuw een sterke groei door (zie hieronder: specifieke thema's). Voor het overige hebben de meeste dorpen wel enige uitbreiding gekend, maar is de structuur van de nederzettingen redelijk bewaard gebleven.

4.5 Specifieke thema's

De Etstoel

Op het niveau van de gehele provincie waren de hoogste organen de dingspelen, zes in totaal. Elk dingspil bestond uit een aantal kerspelen: kerkelijke gemeenten die werden gevormd door een hoofddorp en een aantal kleinere dorpen of buurtschappen. De kerk stond in de hoofdplaats. De oudste en vaak ook grootste kerken vertellen meteen welke dorpen kerspeldorpen waren. De regio Midden-Drenthe maakte onderdeel uit van maar liefst vijf dingspelen: van Vries, Rolde, Anloo, Sleen en Beilen. Op het hoogste rechtsniveau functioneerde de Etstoel, die werd samengesteld uit vertegenwoordigers (de zogenaamde etten) van de zes dingspelen. Volgens de overlevering vonden de lottingen, de vergaderingen van de etstoel, in de Balloërkuil in het eikenbos bij Balloo plaats. In deze open zandkuil zouden eeuwenlang de vergaderingen gehouden zijn. In geen enkel archiefstuk wordt deze zandkuil echter als vergaderplaats genoemd. Vanaf 1399 vonden de lottingen plaats in een grote graanschuur in Rolde, in de kerk van Anloo en later in de kerk van Rolde. Waarschijnlijk is het dat de etstoel in de Drostenuil vergaderde, die verloren is gegaan bij de aanleg van de spoorlijn Assen-Stadskanaal in 1905. De uitspraken van de etstoel zijn bewaard gebleven vanaf 1399.

In 1522 veroverde Hertog Karel van Gelre Drenthe op de Bisschop van Utrecht, met als gevolg dat het gebied een ander bestuur kreeg. Het hoogste gewestelijke bestuursorgaan was de Landschap, bestaande uit de Ridderschap en vertegenwoordigers van de eigengeërfden. Het lidmaatschap van de Ridderschap werd verbonden aan het eigendom van een *havezate*, een versterkt adellijk huis. Drenthe telde eind zeventiende eeuw achttien havezaten. Binnen de regio waren dat onder meer De Klencke in Oosterhesselen, Laarwoud te Zuidlaren en Vredeveld bij Assen. Door Ridderschap en Eigenerfden werden vier gedeputeerden gekozen die samen met de drost het dagelijks bestuur vormden. De twee colleges benoemden samen de stadhouder, terwijl de Etstoel nog altijd recht sprak. De laagste rechtsinstantie was de schulte (schout), die in sommige gevallen in een eigen huis resideerde, het schultehuis.

De ontsluiting van Drenthe

Lange tijd was de toegang tot het centrale deel van Drenthe beperkt: alleen bij Coevorden, Meppel, Een en Groningen kon men met droge voeten de zandgronden bereiken. Elders belemmerde het (hoog)veen de doorgang. In de regio zelf bestond de voornaamste infrastructuur alleen uit lokale zandwegen en enkele doorgaande wegen, die de grotere plaatsen met elkaar verbonden. De weg tussen Coevorden en Groningen wordt reeds genoemd in de Middeleeuwen. Ook de weg tussen Meppel en Assen, via Havelte en Diever was vanouds van belang. Omstreeks 1840 werden de wegen van Assen naar Groningen en van Meppel naar Assen, langs de Drentsche Hoofdvaart, verhard.

Per schip was de regio Midden-Drenthe niet te bereiken, totdat in 1767-1780 de Drentsche Hoofdvaart werd gegraven, die Assen met Meppel verbond. In 1861 werd deze vaart doorgetrokken naar Groninge (Noord-Willemskanaal). Het Oranjekanaal loopt vanuit de Drentsche Hoofdvaart via het Odoornerveen naar de venen bij Emmen; met het graven ervan werd in 1852 begonnen. In 1858 werd Zuidbarge bij Emmen bereikt en in 1890 kwam een verbinding tot stand met de Verlengde Hoogeveensche Vaart bij Klazienaveen.

In 1870 werd spoorlijn Groningen-Assen-Meppel in gebruik genomen. De uit 1905 daterende spoorbaan van Assen via Stadskanaal naar Emmen werd in 1968 opgeheven, evenals verschillende tramwegen.

Het Oranjekanaal

Assen en Emmen

Assen werd in het begin van de zeventiende eeuw de hoofdplaats van Drenthe toen het College van Gedeputeerden Assen als vaste vergaderplaats van de Landschap Drenthe kozen. Vanaf 1688 vergaderde ook de Etstoel hier. Assen breidde zich geleidelijk uit vanaf het midden van de 18de eeuw.. Huize Overcingel (1778) en het tussen 1764 en 1784 aangelegde Asserbos met twee stervormige wegenpatronen stammen uit deze periode. In 1809 kreeg Assen stadsrechten van Lodewijk Napoleon. In 1814 werd Assen dan ook formeel de hoofdstad van de provincie.

Door de goede verbindingen, in de vorm van kanalen, verharde wegen en spoor en tramwegen ontwikkelde Assen zich in de negentiende eeuw tot een handels- en industriestad. Ook het feit dat Assen garnizoensplaats werd droeg bij aan de groei en de welvaart. Er werden kazernes gebouwd en , militaire oefenterreinen in de omgeving ingericht. De groei van de stad zette door in de twintigste eeuw , met name na de Tweede Wereldoorlog.

Emmen wordt wel omschreven als 'een dorp met stedelijk karakter', dat is ontstaan langs de weg Coevorden-Groningen. In 1137 voor het eerst genoemd in verband met een herenhof van de bisschop van Utrecht. Aan het eind van de twaalfde eeuw werd Emmen een zelfstandige parochie, en functioneerde als centraal kerkdorp van middeleeuwse dochternederzettingen Westenesch, Angelslo, Zuidbarge en Weerdinge. De ontwikkeling bleef bescheiden. Van de brinkachtige ruimten van het dorp resteert alleen de kerkbrink (Markt). Tot in de vroege 19de eeuw was het oostelijker gelegen kerkdorp Roswinkel groter, maar door zijn centrale ligging werd Emmen het bestuurlijk centrum van de nieuwe gemeente. In 1906 kreeg Emmen tramverbindingen met Hoogeveen, Dedemsvaart en in 1907 met Ter Apel. Belangrijk was de aanleg van de spoorlijn van Zwolle via Emmen naar Stadskanaal (1905) door de Noord-Ooster Lokaal Spoorwegmaatschappij (NOLS). Na 1963 werd het baanvak Emmen Stadskanaal opgeheven en werd Emmen eindstation. Tussen dorp en station ontstond een eerste uitbreidingswijk, in de jaren 20 gevolgd door bebouwing van de zone tussen het spoor en het bosgebied Emmerdennen. Na de Tweede Wereldoorlog, toen de omgeving van Emmen vanwege de zwakke economische toestand tot ontwikkelingsgebied was uitgeroepen, vestigden zich verschillende fabrieken en bedrijven en nam het inwonertal van Emmen sterk toe. De stad breidde zich uit en slokte enkele omringende dorpjes op.

4.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- modelboerderij De Schipborg (1914) te Schipborg
- schaapskooien, onder andere bij Westdorp, Borger, Ballo en Westerbork
- boerderij Bruntingerhof (17de eeuw) met *bakspiker* te Orvelte
- escomplexen
- graslanden in de lagere delen van het gebied, met name in de beekdalen
- houtwallen en houtsingels in de beekdalen
- heidevelden

Bosbouw

- Pinetum Ter Borgh (1954) op landgoed Ter Borgh bij Anloo
- Valtherbosch boven Emmen
- Steenerzand bij Schoonoord (boswachterij Odoorn)
- Schoonloërveld
- Grolloërveld/ Elper Noorderveld
- Drouwenveld/ Gasselerveld
- Gietenerveld

Wonen

- arbeiderswoningen en ontginningsboerderijen in de veenontginningsdorpen (Schuilingsoord)
- krimpenboerderijen in de randveenontginningen
- hallehuisboerderijen met losse schuren en schaapskooien in de esdorpen
- landhuizen, villa's en herenhuisen (18de, 19de en 20ste eeuw) in Assen
- militaire dienstwoningen bij de Johan Willem Frisokazerne te Assen (1893)
- volkswoningbouw (jaren '80 van de 19^e eeuw), Assen
- tweelingdorp Aalden-Zweelo
- arbeiderswoningen (20ste eeuw) te Emmen
- brinkdorpen, onder meer Rolde, Zuidlaren, Ees, Borger, Hijken
- veenontginningsdorpen, zoals Paterswolde,

Jacht en visserij

- geen items

Waterstaat

- poldermolen De Boezemvriend (1871) in De Groeve
- Westerdiep bij Tynaarlo
- Taarლოსche Loopje/ Zeegserloopje/Taarłosche Diep
- Oudemolensche Diep
- Schipborgse Diep
- Anlooërdiepje
- Gasterensche Diep
- Andersche Diep
- Rolderdiep
- Deurzerdiep/Amerdiep
- Ruimsloot bij Geelbroek en het Westerveld
- Elperstroom
- Beilerstroom/Westerborkstroom
- Eursingerstroom
- Aalderstroom/Westerstroom
- De Laak
- Oosterstroom en Sleenerstroom bij Noord-Sleen
- Geeserstroom
- Bokslot bij de Klencke
- Voorste Diep

Defensie

- voorm. havezate Laarwoud te Zuidlaren

- voorm. havezate de Klencke (omstreeks 1482) te Oosterhesselen
- vm havezathe Vredeveld (17^e eeuw), Assen
- omgrachting kasteel Luchtenburg (middeleeuws), Eelde
- omgrachting kasteel Schelfhorst (middeleeuws), Eelde
- vm havezate Lemferdinge (1447, huidige huis 1811), Paterswolde
- voorm. Graaf Adolf van Nassaukazerne (1938) te Zuidlaren

- Johan Willem Frisokazerne (1839) te Assen
- vm marechausseekazerne (1923), Zweeloo
- voorm. Van Galenschans/Poepenhemeltje in het Amelterbosch te Assen
- Emmerschans (1594) bij Emmen
- militair oefenterrein op het Balloërveld
- militair oefenterrein De Strubben
- vm Kamp Westerbork (1939), Hooghalen

Delfstofwinning

- houten turfschuur (circa 1850) te Zwiggelte
- zandwinningsplas op het Gasselerveld
- zandwinningsplas bij het Schoonloërveld
- zandwinningsplas Ermerzand

Bedrijvigheid

- olie- en korenmolen De Wachter te Zuidlaren (1851)
- korenmolen (1863) te Rolde
- korenmolen De Zwaluw(1837) te Oudemolen
- korenmolen Jantina Helling (1891) te Aalden
- oliemolen Albertdina (1906) te Noord-Sleen
- windmolen (1927) te Westerbork
- windmolen De Hoop (1914) te Sleen
- windmolen Zeldenrust (1857) te Zuidbarge
- korenmolen De Hoop (1894) te Wachtum
- voorm. zuivelfabriek (1839) in De Groeve
- voorm. zuivelfabriek (1898) te Anderen
- voorm. coöperatieve zuivelfabriek en korenmaalderij Gemeenschappelijk Belang (eind 19de eeuw) te Gees
- pakhuizen te Assen (19de eeuw)
- vm stoomzuivelfabriek annex korenmaalderij De Goede Verwachting (1915), Hijken
- vm coöperatieve zuivelfabriek en korenmaalderij Halen (1916), Hooghalen
- Conservenfabriek, exportslagerij en Coöperatieve Landbouwersbond Ons Belang (eind 19de eeuw) aan de Rembrandtlaan te Assen
- voorm. korenmaalderij (1915) met silogebouw(1950) te Odoorn

Infrastructuur

- voorm. veerhuis (1835) aan het Zuidlaarderkanaal
- voorm. tolhuis (1880) te Schuilingsoord
- voorm. tolhuis (1870) te Eext
- voorm. tolhuis (1870) te Orvelte
- voorm. tolhuis (circa 1865) te Noord-Sleen
- voorm. station (1924) te Eext
- voorm. station (1903) te Rolde
- voorm. station (1904) te Exloo
- voorm. station (1904) te Valthe
- vm station (1904), Weerdinge
- station (1920/1989) te Assen
- station (1965) te Emmen
- spoorlijn Assen-Stadskanaal (aangelegd 1905, opgeheven 1968)
- pompfiltergebouw (1898) te Assen
- watertoren (1897) te Assen
- voorm. brugwachterswoning Hesselerbrug (1860) aan de Verlengde Hoogeveense Vaart te Oosterhesselen
- ophaalbrug over kanaal Buinen-Schoonoord (1927) te Bronneger
- ophaalbrug over kanaal Buinen-Schoonoord (1930) te Westdorp
- draaibrug nr. 7 over het Oranjekanaal bij Zuidveld
- het kanaal Buinen-Schoonoord (1926-'31)
- Verlengde Hoogeveense Vaart
- Jongbloedvaart
- Oranjekanaal

- Noord-Willemskanaal
- Havenkanaal bij Assen

Bestuur

- voorm. raadhuis te Zuidlaren (1908)
- voorm. raadhuis (1895) te Annen
- voorm. raadhuis (1896) te Gieten
- voorm. raadhuizen (1897 en 1918) te Rolde
- voorm. raadhuis (1927) te Westerbork
- voorm. raadhuis (1938) te Sleen
- voorm. raadhuis (1912) te Oosterhesselen
- voorm. abdijkerk (vanaf 1258) te Assen, tevens raadhuis
- voorm. Ontvangershuis (vanaf 1631) te Assen
- voorm. Drostenhuis (1778) te Assen
- voorm. Rijkskantoor (1914) te Assen
- raadhuis (1958) te Exloo
- stadhuis/ Huize Tetrode (1822) te Assen
- Paleis van Justitie en Huis van Bewaring (1840) te Assen
- voorm. provinciehuis (1886) te Assen
- kantongerecht (1840) te Emmen
- Balloërkuil bij Rolde en Balloo, mogelijke vergaderplaats Etstoel
- Grolloërkuil bij Grollo, mogelijke vergaderplaats Etstoel
- Etenstoel, steen in het Grollerholt
- vm raadhuis Nijsinghuis (1654), Eelde
- vm raadhuis (1938), Eelde

Religie

- voorm. synagoge (1884) te Zuidlaren
- voorm. synagoge (1901) te Assen
- synagoge (1878) te Emmen
- Isr. Begraafplaats (1778) te Assen
- hunebedden D3 en D4 nabij Midlaren
- hunebed D6 bij Tynaarlo
- hunebed D7 bij Schipborg
- hunebedden D9 en D8 bij Annen
- hunebed D11 en tumulusvormige grafheuvel bij Anloo
- hunebed D10 bij Gasteren
- hunebedden D12, D13 en D14 bij Eext
- hunebedden D17 en D18 te Rolde
- hunebed D16 bij Balloo
- hunebed D15 bij Loon
- hunebedden D19, D20, D26 bij Drouwen
- hunebedden D21, D22, D23, D24 en D25 bij Bronneger
- hunebedden D30 en D31 bij Exloo
- hunebed D32 bij Odoorn
- hunebedden D33, D34, D35, D36, D37 bij Valthe
- hunebedden D28 en D29 bij Borger
- hunebedden D50 en D51 bij Noord-Sleen
- hunebedden D43, D41, D38, D39, D40, D45, D46 en D47 bij Emmen
- tumuliveld met grafheuvels uit het stenen-, bronz- en ijzeren tijdperk in het Tumulibosch bij Rolde en Balloo

Recreatie en sport

- voorm. concerthuis De Kolk te Assen (1851)
- TT-circuit (1925/1955) bij De Haar onder Assen
- Noorder Dierenpark (1935) te Emmen
- Asserbos met twee stervormige padenpatronen (vanaf 1764) met visvijvers (1836 en 1895)
- hertenkamp (1841), Assen
- Paviljoen De Bloemert (1935), Midlaren

Landgoederen en buitenplaatsen

- zie ook onder voormalige havezates bij defensie
- landgoed Terborgh met pinetum(1925), Anloo
- buitenplaats Overcingel (1778), tuinontwerp van Roodbaard uit 1823, Assen
- zone buitenplaatsen en landhuizen (18^e en 19^e eeuw) te Paterswolde

- buitenplaats De Duinen (1820), Paterswolde
- buitenplaats Vennebroek (1848), Paterswolde
- buitenplaats Oosterbroek (1836), Eelde
- landhuis De Zandhof (1908), Elp
- landgoed Dennenrode (1922), Hooghalen
- landhuis Veenhorst (1935), Midlaren
- Landgoed Laarwoud (1688), Zuidlaren

Zorg, onderwijs en cultuur

- het Rijksarchief (1901) te Assen
- armenhuizen te Zuidlaren (beide 19de eeuw)
- voorm. armenhuis (1850) te Anloo
- voorm. Diakonie Armenhuis (1835) te Midlaren
- voorm. armenwerkhuis 't Armhoes (1855) te Sleen
- voorm. armenwerkhuis (1860) te Odoorn
- psychiatrische inrichting Dennenoord (1895) te Zuidlaren
- voorm. Noordersanatorium/ 'het Blauwe Paviljoen' (1935) te Zuidlaren
- voorm. Wilhelminaziekenhuis (1930)
- psychiatrisch centrum Licht & Kracht (1934)
- voorm. landbouwschool (1940) te Westerbork
- voorm. landbouwschool (1930) te Oosterhesselen
- Topografische dienst (vanaf 1979) te Emmen

Energievoorziening

- trafohuisje (1930) in Deurze
- trafohuisje (1930) te Tynaarlo
- trafohuisje (1930) te Drouwen
- trafohuisje (1930) te Ees
- trafohuisje (1930) te Sleen
- trafohuisje (1930) te Odoorn
- trafohuisje (1930) te Valthe
- trafohuisje (1930) te Weerdinge

4.7 Literatuur

- Baas, H.G. & P.P.D. Burm, W.A. Ligtingdag en V. Vreugdenhil. 2001. Ontgonnen verleden – inzoomen op de historisch-geografische ontwikkeling van het Nederlandse landschap. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Expertisecentrum LNV en Bureau Landview.
- Bardet, A.C., e.a., 1983. Peelo, historisch-geografisch en archeologisch onderzoek naar de ouderdom van een Drents dorp. Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde. Nieuwe Reeks, 46, 1. Amsterdam/Oxford/New York.
- Bouwer, K., 1973. Het Drentsche cultuurlandschap. Intermediair 11, 31-37.
- Bouwer, K., 1975. Het Drentse esdorp. K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift 9: 297-309.
- Bruinsma, P., 1969. Ontstaan en groei van de Drentse nederzettingen. Landbouwkundig Tijdschrift 81: 93-98.
- Edelman-Vlam, A.W. & A.D.M. Veldhorst, 1972. Uit het agrarisch verleden van Rolde. Boor en Spade 18: 54-84.
- Folkerts, J., 1981/1982. Uit de geschiedenis van het Zuidlaarderveen, het oude Everswolde. (I & II). Nieuwe Drentse Volksalmanak 98: 38-60; 99: 77-22.
- Gonggrijp, G.P. 1989. Nederland in vorm – Aardkundige waarden van het Nederlandse landschap. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Achtergrondreeks Natuurbeleidsplan nr.5.
- Harsema, O.H., 1980. Drents boerenleven van de bronstijd tot de middeleeuwen. Assen.
- Heringa, J., D.P. Blok, M.G. Buist en H.T. Waterbolk. 1985. Geschiedenis van Drenthe. Samengesteld in opdracht van het provinciaal bestuur van Drenthe. Boom Meppel, Amsterdam.
- Koch, I. & H.J.S.M. Vissers. 1989. landinrichting Odoorn – advies natuur, landschap en cultuurhistorie. Natuurbeschermingsraad, Utrecht.
- Linthorst Homan, J., 1974. Geschiedenis van Drenthe. Van Gorcum & Comp b.v., Assen.

- Naarding, J., 1947. Vroegere Drentse schapenteelt en over het ontstaan van de Drentse essen. Tijdschrift K.N.A.G. 64: 699-708.
- Naarding, J., 1956. Uit Eelde's oudste eeuwen. Assen.
- Naarding, J., 1962. Rolde. Drenthe 33-10: 13-14; 33-11: 7-9.
- Naarding, J., 1962. Uit Ruinen's verleden. Meppel.
- Nijenhuis, G., 1930. De gemeente Gieten. Drenthe, 13: 11-25.
- Ootjers, R. e.a. 1994. Geschiedenis van Borger. Boom Meppel, Amsterdam
- Peerbolte, G.H., 1976. Drenthe in de kaart gekeken. Grepen uit de geschiedenis van veen, water en wegen. Meppel.
- Smit, G., 1979. De genese van de Drentse zandnederzettingen en hun okkupatiepatroon. In: Hommage au Professeur Frans Dussart, Tome I. Numéro hors série du Bulletin de la Société géographique de Liège. Séminaire de Géographie de l'Université de Liège: 71-80.
- Smit, G., 1984. Beschouwingen ten aanzien van de vroeg-middeleeuwse nederzettingen- en occupatiepatronen op de zandgronden van Noord-Nederland. In: A.O. Kouwenhoven, G.A. de Bruijne en G.A. Hoekveld (red.). Geplaatst in de tijd, liber amicorum Prof. Dr. M.W. Heslinga. Amsterdam: 374-384.
- Spek, T. 2004. Het Drentse esdorpenlandschap – een historisch-geografische studie. Uitgeverij Matrijs, Utrecht.
- Stenvert, Ronald, Sabine Broekhoven, Saskia van Ginkel-Meesters & Chris Kolman mmv Redmer Alma, 2001. Monumenten in Nederland: Drenthe. Zeist/Zwolle.
- Tiesing, H. 1974 (tweede druk), verzameld door C.H. Edelman. Over landbouw en volksleven in Drenthe. Deel I. Van Gorcum & Comp. b.v. Assen.
- Tiesing, H. 1974. (tweede druk), verzameld door C.H. Edelman. Over landbouw en volksleven in Drenthe. Deel II. Van Gorcum & Comp b.v., Assen.
- Verduin, J.A., 1972. Bevolking en bestaan in het oude Drenthe. Assen.
- Versfelt, H.J., 2004. Kaarten van Drenthe 1500-1900. Groningen/Veendam
- Vroome, H.W. de, 1972. Geschiedenis van het Drentse cultuurlandschap. Stedebouw en Volkshuisvesting 53: 298-301.
- Waterbolk, H.Tj. et al., 1984. Het Drentse landschap. Zutphen.
- Waterbolk, H.T. 1996. tussen Rhee en Rolde: verslag van een archeologische zoektocht. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, deel 59, no.2
- Waterbolk, H.T. 1999. Uit het leven van een landschap – geschiedenis en zorg voor natuur en landschap in Drenthe. REGIO-PROjekt Uitgevers, Groningen.
- Werkgroep Brinken, 1980. Brinkenboek; een verkenning naar de Drentse brinken. Assen.

5 Regio 22: Zuidwest-Drenthe

Dwingeloo heeft een zeer uitgestrekte centrale ruimte, ontstaan uit verschillende brinken. De dobbe diende om het vee te drinken en om bluswater te verschaffen bij brand.

5.1 Ligging

Het deelgebied Zuidwest-Drenthe ligt in de zuidwestelijke hoek van de provincie Drenthe. In het westen wordt het deelgebied begrensd door de provinciegrens met Overijssel en Friesland; in het zuiden door de Reest, tevens provinciegrens met Overijssel. In het noorden ligt de grens met de regio Smildervenen bij Hoogersmilde en het Oranjekanaal. In het oosten ligt de grens met de regio Echtenerven tussen Ruinen en Echten.

5.2 Karakteristiek

Zuidwest-Drenthe is een glooiend keileem- en dekzandlandschap aan de rand van het Drents Plateau., dorsneden door de dalen van verschillende beken, zoals de Wold Aa, de Wapserveensche Aa en de Havelter Aa of Oude Smilder Diep. Tussen de heuvels van Havelte, Steenwijk en Ruinen enerzijds en De Reest anderzijds ligt een uitgestrekt veengebied waarin de dorpen Ruinerwold en Nijeveen liggen. Zuidwest-Drenthe kent een zeer lange bewoningsgeschiedenis: het gebied is vrijwel ononderbroken bewoond gedurende meer dan 5000 jaar. Hierdoor wordt de regio gekenmerkt door tal van prehistorische restanten als hunebedden, grafheuvels, urnenvelden, celtic fields en andere archeologische terreinen met sporen van bewoning uit verschillende prehistorische perioden.

De regio bestaat uit verschillende landschapstypen: het esdorpenlandschap, veenontginningen, jonge heideontginningen en kolonienederzettingen. Het grootste, hoger gelegen gedeelte wordt in beslag genomen door het karakteristieke Drentse esdorpenlandschap, met zijn brinkdorpen, essen, kampen, groenlanden en heidevelden. De vroeger zo uitgestrekte heidevelden zijn voor een deel omgezet in bossen en jonge heideontginningen. In het zuiden van de regio liggen de uitgestrekte veenontginningen van Ruinerwold en omgeving. De inrichting en het gebruik van het landschap wijken hier duidelijk af van de zandgebieden.

De cultuurlandschappen van het deelgebied vertonen een nauwe samenhang met het oorspronkelijke natuurlijke landschap. Waar bredere dekzandwellingen voorkwamen, konden grotere akkercomplexen ontstaan: hierbij concentreerde zich de bewoning aan de rand van het bouwland. Waar het reliëf meer variatie vertoonde in de vorm van kleine dekzandkopjes konden geen grote essen worden aangelegd. Hier vinden we kamptontginningen en kleine esgehuchten. Dit is bijvoorbeeld het geval aan de noordkant van de Reest, waar verspreide bewoning met kleine, afgeperkte stukjes akkerland - de zogenaamde kampen - ontstond. De beekdalen werden gebruikt als hooiland en weidegrond, de woeste gronden (de bossen, het veen, en de heide) dienden als leverancier van plaggen en als weidegrond voor het vee. Nog in het begin van de twintigste eeuw waren de onafzienbare heidevelden de plek waar de grote schaapskudden te vinden waren. Naast enkele interlokale wegen had het wegennet vooral een lokaal karakter. De zandpaden verbonden het dorp met de akkers, de weilanden en de woeste gronden.

Kenmerkend voor het landschap van de zandgronden zijn de wildwallen rond de akkercomplexen en de kampen, de houtwallen en – singels in de beekdalen en de verspreid voorkomende boscomplexen. Karakteristiek zijn ook de oude bomen op en rond de brinken en rond de boerderijen. De 19de-eeuwse en latere heideontginningen, zoals het Ruinerveld en het Pesserveld, hebben een veel regelmatigere inrichting dan het oude cultuurland. Ze vertonen een sterke samenhang tussen de bebouwing, het wegennet, de percelering en de beplanting. De boerderijen komen meestal verspreid voor en zijn te vinden langs rechte wegen. De verkaveling heeft een rationeel karakter. De beplanting bepaalt in sterke mate het karakter van het heideontginningslandschap. Het gaat hierbij voornamelijk om wegbepanting. Opmerkelijk voor Zuidwest Drenthe is het onderscheid tussen het zandlandschap en het veengebied van Nijeveen, Koekange en Ruinerwold. In dit laatste gebied vinden we langgestrekte streekdorpen met een opstreekende strookvormige percelering. Delen van de dorpen zijn in de loop der eeuwen verplaatst, hetgeen geresulteerd heeft in de merkwaardige, verspringende structuur van de zogeheten kluften.

Door de relatieve leegte en rust heeft Zuidwest-Drenthe te maken gekregen met ruimteverslindende gebruiksvormen, zoals de opvoedingskolonies uit het begin van de negentiende eeuw, de militaire oefenterreinen en het terrein van de sterrenwacht.

Cultuurhistorische blikvangers

- de verschillen tussen het esdorpenlandschap, de heideontginningen en het veengebied
- de brinkdorpen met de fraaie boerderijen, schaapskooien en de met bomen beplante brinken
- de heidevelden en zandverstuivingen, onderbroken met kleine venen
- de bosgebieden
- de radiosterrenwacht met telescopen bij Westerbork
- de rationeel ingerichte opvoedingskolonies in de heideontginningen in het noordwesten
- de lineaire streekdorpen met de kluften van Ruinerwold en de opstreekende percelering
- de prehistorische elementen van grafheuvels en hunebedden
- het hoevenlandschap met landgoederen, voormalige havezaten en kleine buurtschappen nabij de Reest

5.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

5.3.1 Pleistoceen

Voor de landijsbedekking van Noord-Nederland gedurende de voorlaatste ijstijd (het Saalien) stroomde de voorloper van de Rijn door Drenthe naar het noorden en zette hier zand af. In het Saalien was een groot deel van Nederland bedekt met landijs. Onder het ijs werd een laag keileem afgezet, die op een groot deel van het Drents Plateau aan de oppervlakte ligt. Ook in het gebied van Zuidwest-Drenthe is deze afzetting op veel plaatsen aanwezig. Keileem bestaat uit een mengsel van zand, zware leem en keien. Bij Havelte werd de keileem door het ijs tot lage heuvels opgedrukt. Waarschijnlijk is dit gebeurd nadat het ijs zijn maximale uitbreiding had gehad. Een tijdlang waren de afvoer en het afsmelten van het ijs in evenwicht en veranderde het ijsfront nauwelijks van zijn plaats. Ten zuiden van de rand van het ijs stroomde smeltwater naar het westen. Hierbij werd een breed dal gevormd (het zogeheten oerstroombdal van de Vecht) ten zuiden van de hogere gronden van Steenwijk, Havelte en Ruinen. Dit dal is later opgevuld door veen en door afzettingen van de Reest en de Overijsselsche Vecht..

Nadat het landijs in Drenthe was afgesmolten, is de keileem aan de randen van het Drents Plateau door erosie aangetast. In deze tijd is het afwateringsstelsel ontstaan dat we thans nog aantreffen, met min of meer noordoost-zuidwest lopende beekdalen, zoals dat van de Steenwijker Aa, de Havelter Aa en de Wold Aa. Bij Meppel komen een aantal van deze beken bij elkaar.

Pingoruïne bij Gijsselte

In het Weichselien, de meest recente ijstijd, bereikte het landijs ons land niet. Wel heerste er in de koudste periode van deze ijstijd, het Pleniglaciaal, een toendraklimaat: de bodem was permanent bevroren (permafrost), waardoor regen en smeltwater niet konden wegzakken. De met water verzadigde bovengrond ging schuiven (solifluctie) en de belangrijkste hoogteverschillen werden genivelleerd. In de lagere delen, met name in de beekdalen, treft men dikke lagen van het op deze wijze verplaatste materiaal aan. Op veel plaatsen in de regio komen pingoruïnes voor: komvormige laagten, veelal met een ringwal eromheen. Een pingo is een heuvel die ontstaat doordat in de bodem een ijslichaam aanwezig is, dat langzaam aangroeit, waardoor de bovengrond opgeperst wordt. De opgedrukte grond glijdt van de ijsheuvel af, en na het afsmelten van het ijslichaam blijft een vrij diepe laagte met een ringvormige wal achter. Tal van fraaie voorbeelden van pingoruïnes komen in de regio voor, zoals op de Dwingeloosche heide en de Gijsselterkoelen. Niet alle meertjes zijn pingoruïnes, sommigen zijn ontstaan als uitblazingskommen of doodijsgaten.

In koude, droge perioden tijdens de laatste ijstijd, toe er bijna geen begroeiing was, kon de wind op grote schaal bodemdeeltjes opnemen en elders afzetten. Over grote delen van Zuidwest-Drenthe is toen een laag dekzand afgezet, die over het algemeen niet meer dan 2 m dik is.

5.3.2 Holocene

Na afloop van de Weichselijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden, begon het Holoceen. Het klimaat werd warmer en vochtiger en er ontwikkelde zich al spoedig een gesloten vegetatiedek. In afgesloten laagten en in het grote, laaggelegen gebied ten noorden van de Reest trad veenvorming op. Uitgestrekte veenmoerassen ontwikkelden zich eveneens in het grensgebied van de provincies Friesland en Drenthe, in de zone die fungeert als waterscheiding tussen de Drentse beken en de Friese rivieren Linde, Tjonger en Borne.

Op tal van plaatsen vond overbeweiding plaats. De vegetatie werd hierdoor aangetast en er konden zandverstuivingen optreden. De oudste stuifzanden dateren al uit de Bronstijd, maar in de Late Middeleeuwen kwamen uitgebreide zandverstuivingen voor, zoals ten noorden van Diever (Berkenheuvel, Dieverzand).

In de tijd van Karel de Grote bereikte de veenbedekking haar hoogtepunt: Drenthe was toen aan alle kanten omgeven door hoogveen. Er waren maar vier gebieden waar men toegang had tot het centrale deel van de provincie. Toegangswegen tot Drenthe lagen bij Meppel, Coevorden, Groningen en Een.

De hoogveengebieden en de drassige beekdalen waren aanvankelijk minder geschikt voor bewoning, zodat de oudste nederzettingen en bewoningsporen zich op de hogere zandgronden van de regio bevinden. Vanaf de tiende eeuw werd het veengebied ten noorden van de Reest ontgonnen en door boeren in gebruik genomen. Dit leidde tot het ontstaan van streekdorpen zoals Wapserveen en Ruinerwold.

5.4 Bewoningsgeschiedenis

Op de goed ontwaterde hoge zandgronden in het midden en noordoosten van de regio begint de bewoningsgeschiedenis al in de prehistorie, terwijl de bewoning in de lagergelegen natte delen in het zuidwesten pas in de Late Middeleeuwen vorm kreeg.

5.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

De oudste sporen die duiden op de aanwezigheid van mensen zijn afkomstig van jagers, die zich ophielden in de minder koude perioden aan het eind van de laatste ijstijd en het begin van het Holoceen. Ook vondsten uit de Midden Steentijd (Mesolithicum) geven aan dat er in de periode van de jagers en voedselverzamelaars veelvuldig mensen in de regio hebben verbleven. In het Neolithicum of Nieuwe Steentijd deed de landbouw haar intrede. Uit deze periode dateren de hunebedden, de gemeenschappelijke graven van de Trechterbekercultuur bij Havelte (3400-2850 voor Christus). Ook uit de Bronstijd en de IJzertijd zijn diverse gebruiksvoorwerpen en nederzettingssporen gevonden. Verondersteld wordt dat de huidige indeling in dorpsgebieden al ver voor het begin van de jaartelling is ontstaan. Uit de IJzertijd en de Romeinse tijd stammen de akkercomplexen die bekend staan als raatakkers of celtic fields, die op verschillende plaatsen in de regio te vinden zijn.

5.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

De oudste dorpen op de hogere zandgronden van Zuidwest-Drenthe liggen op de goed ontwaterde gronden van het plateau. Aanvankelijk leidden de bewoners van de zandgronden een min of meer zwervend bestaan. Als er een nieuwe boerderij gebouwd werd gebeurde dat vaak op een nieuwe locatie binnen de grenzen van het dorpsgebied. Als de akkers na enige jaren waren uitgeput, dan nam men nieuwe stukken bouwland in gebruik en zo wisselde men met enige regelmaat van woonplaats en akkerland. In de loop van de Vroege Middeleeuwen kwamen de nederzettingen op vaste plaatsen te liggen en kreeg ook het bouwland een

permanent karakter. De vruchtbaarheid van de akkers werd door bemesting en periodieke braaklegging op peil gehouden.

De ligging van de oude dorpen hangt samen met de aanwezigheid van water. Zo is bijvoorbeeld Ruinen ontstaan in de nabijheid van de Ruiner Aa. Deze oudste nederzettingen liggen veelal op de overgang van hoog naar laag, zodat zowel de akkers als de graslanden vanaf de boerderij goed te bereiken waren. Dwingeloo, Kraloo en Ruinen zijn voorbeelden van dorpen die op de randen van de beekdalen liggen, op de grens van hoog en laag. Kenmerkend voor deze nederzettingen is de aanwezigheid van een of meer brinken. Een brink is een open plek waar het vee bijeengedreven werd en kon drinken, voordat het naar de weide of de heidevelden werd geleid.

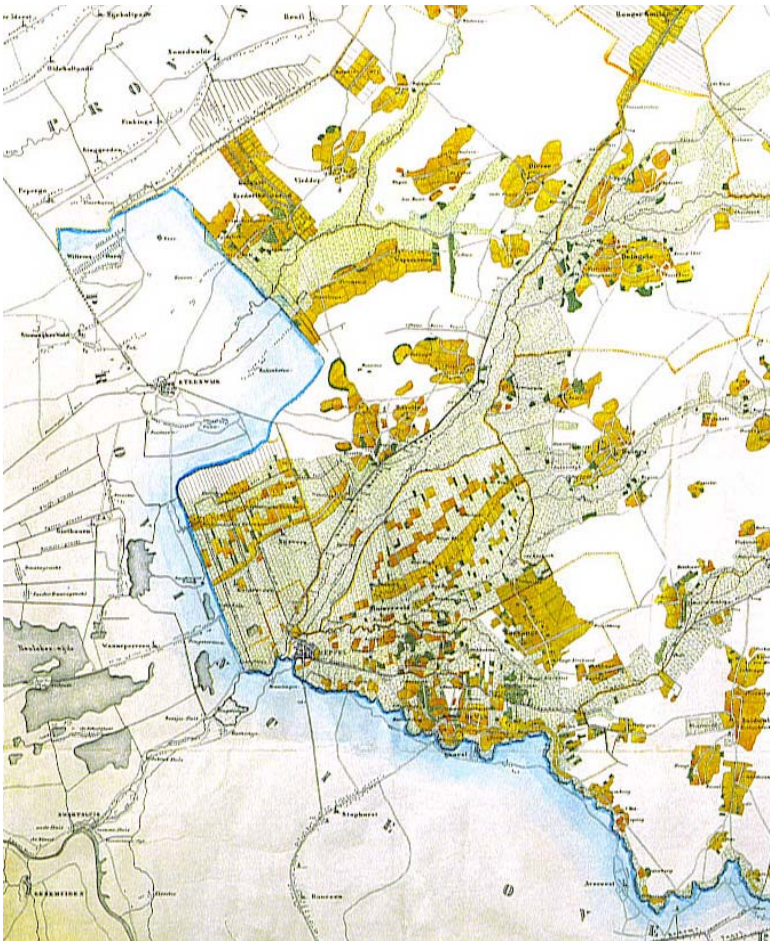
De brinken lagen altijd aan de rand van het dorp. Er ontstond een sterk samenhangend systeem van akkercomplexen (de essen), woeste gronden (heidegronden, bossen) en graslanden (weide- en hooilanden). De weiden en hooilanden lagen in de beekdalen, bijvoorbeeld langs de Ruiner Aa. Het akkerland lag in de nabijheid van het dorp. In de loop der tijd breidden de nederzettingen zich uit, meestal aan de van het dorp afgewende zijden van de brinken of langs de uitvalswegen van het dorp. Bevolkingsgroei leidde ook wel tot het ontstaan van afzonderlijke esgehuchten. Voorbeelden hiervan in Zuidwest-Drenthe zijn Kraloo en Nuil in de marke van Pesse, en Lievinge, Makkum, Terhorst, Alting en Klatering in de marke van Beilen. In vier gevallen leidde bevolkingsgroei tot een satellietnederzetting aan de andere zijde van de es. Bij Hesselte, Pesse, Beilen en Westerbork kregen de satellieten de naam Eursinge, een verbastering van 'Over-essinge'. Soms ontstond op deze manier een zogenaamd dubbeldorp zoals Hoog- en Laaghalen. Ruinen heeft diverse satellietdorpen omdat het op een groot "zandeiland" gelegen is. Veel van de omliggende plaatsen van Ruinen, zoals Engeland, Oldenhaven en waarschijnlijk Ansen behoorde vroeger tot de marke Ruinen. Sommige van deze dochternederzettingen ontgonnen een eigen es en groenlanden en ontwikkelden zich tot zelfstandige dorpen. Ansen is hier een voorbeeld van. Een andere opmerkelijke dorpsvorm is het zogenaamde kransesdorp. Hiervan is sprake als een es vrijwel geheel omsloten werd door boerderijen of satellietnederzettingen. Wapse is een voorbeeld van zo'n kransesdorp.

De brink van Ruinen

Op deze kaart uit 1754 staat het esdorp Diever, met de kerk aan de brink. Waar de weg de tussen 1767-'80' gegraven Drentsche Hoofdvaart kruist kwam het kanaaldorp Dieverbrug tot ontwikkeling. Zoals veel oudere nederzettingen was Diever in het bezit van meerdere industriemolens. Bron: Drents Archief.

Op deze in 1840 door Werneke en Brauns vervaardigde kaart wordt een goed beeld gegeven van de verschillen in ontginning van de regio: de witte gebieden geven het esdorpenlandschap weer, terwijl de zachtgroene kleur de langgerekte, strookvormige percelering in de streekdorpen voorstelt. Deze percelering zien we ook in de beekdalen. Links boven zien we de rationele inrichting van de heideontginningen van het Maatschappij van Weldadigheid. In het noorden, bij Hoogersmilde, onderscheidt de veenkoloniale inrichting van Hoogersmilde zich door haar tekentafelachtige voorkomen. Bron: Drents Archief

De akkers op de essen werden bemest met behulp van dierlijke en plantaardige mest. Het vee werd geweid op de graslanden langs de beek en op de heidevelden. De mest uit de potstal en de schaapskooi werd vermengd met plaggen en bosstrooisel. Het mengsel van dierlijke mest en heideplaggen en bosstrooisel werd na verloop van tijd over het bouwland uitgereden. Het gevolg was een continue ophoging van de es, waardoor de essen ook nu nog een hogere ligging in het landschap hebben. Aan de randen van de es liggen steilrandjes met wildwallen om het vee en de wilde dieren te keren. Voorbeelden van essen zijn de Dwingelder esch, Westeinder esch, Zuid-Lheederesch, Noord-Lheederesch en de Oosteresch, die alle vijf bij Dwingeloo hoorden en de Groote Esch bij Ruinen. Rondom de Kraloëresch bijvoorbeeld zijn de steilrandjes nog duidelijk zichtbaar.

De ophogingslaag, die waarneembaar is in de bodemopbouw, wordt esdek of enkeerdgrond genoemd. Deze vorm van bemesting had tot gevolg dat er een nauwe samenhang bestond tussen de hoeveelheid bouwland en het areaal woeste gronden binnen een dorpsgebied.

De marken

De akkers op de essen waren privé-bezit van de boeren in het dorp. Zowel de graslanden als de woeste gronden waren oorspronkelijk gemeenschappelijk dorpsbezit. De hooilanden, langs de beken gelegen, werden in dit gebied al rond de 17e eeuw verdeeld onder de ingezetenen. Dit leverde de kenmerkende kleine percelen op langs de beken. De weilanden, heidevelden en het veenland werden in deze streek over het algemeen gemeenschappelijk gebruikt. De parcelering van de groenlanden van Ruinen is afwisselender van opbouw. De beekdalen waren hier zeer breed waardoor de hooi- en weilanden verdeeld werden in blokken. De blokken worden gekenmerkt door de verschillende perceelsrichtingen.

Om de vestiging van nieuwe boeren in het dorpsgebied tegen te gaan en om de gebruiksrechten van de woeste gronden te regelen werden de marken opgericht. Iedere eigengeërfde boer had een aandeel in de marke. Dat wil zeggen dat – afhankelijk van de grootte van het zogeheten waardeel – iedere boer een bepaalde hoeveelheid plaggen mocht steken, koeien en schapen mocht laten grazen en turf mocht steken. Tevens werd elke ‘gewaarde’ boer ingeschakeld voor het onderhoud van de gemeenschappelijke voorzieningen, zoals wegen, waterlopen en de wildwal.

Ondanks de vorming van marken ging de aantasting van de bossen en heidegronden door. Rond het midden van de negentiende eeuw werd begonnen met het ontwateren van de heidegronden, hetgeen de verstuuving van dekzand een extra impuls gaf. Om het stuiven tegen te gaan werden deze gebieden bebost. Voorbeelden hiervan zijn het Dieverzand en Berkenheuvel. En toen aan het eind van de negentiende eeuw de kunstmest zijn intrede deed verloren de heidevelden hun betekenis voor de landbouw. Sommige delen van de heide werden ontgonnen tot landbouw, zoals op het Spieringerveld en bij Kalenberg. De inrichting van deze gebieden vormt een contrast met de oude ontginningen. Het landschap is veel grootschaliger en regelmatiger ingericht. Andere delen werden bebost, zoals de al genoemde bossen bij Diever en de boswachterij Dwingeloo. Een klein deel van de vroeger zo uitgestrekte heidevelden bleef als zodanig in stand.

Veenontginningen

Naast het esdorpenlandschap ontstonden langs de randen van het plateau in de zuidwesthoek van de regio streekdorpen. Deze dorpen, zoals Wapserveen, Koekange en Nijeveen, zijn in de Late Middeleeuwen ontstaan doordat men de veengebieden ontgon tot boerenland. We vinden er langwerpige dorpen met een opstreckende verkaveling. Ruinerwold is van oorsprong een wegdorp, ontstaan in de 12de eeuw op zandrug; het werd mogelijk door monniken van het Benedictijner klooster te Ruinen gesticht als randveenontginning. De eerste bewoning heeft waarschijnlijk aan noordwestzijde van de ontginningsas, op de hogere gronden gelegen. Ter plaatse van het voetpad dat de boerderijen oorspronkelijk onderling verbond, legde men in de 20ste eeuw de Dokter Larijweg (1924) en het Boerpad (1970) aan. Vanaf de middeleeuwen waren de boerderijen bereikbaar vanaf de op enige afstand aan de zuidzijde evenwijdig aangelegde weg tussen Meppel en Ruinen; de Wolddijk. Langs de oude ontginningsas vormden zich verschillende buurtschappen, zoals De Kraak, Oosteinde, Kale Kluft, Ruige Kluft, Haakswold en langs de Wolddijk het buurtschap Dijkhuizen. De Wolddijk werd vanaf de tweede helft van de 19de eeuw met name aan de zuidzijde intensiever bebouwd, zodat na 1940 sprake was van een tweede bebouwingslint met een concentratie nabij de kruising met de Kerkweg. Na WOII kregen de buurtschappen Dijkhuizen en Oosteinde een bebouwingskern. (ook wel eens wegdorpen genoemd) met hun opstreckende verkaveling, zoals bijvoorbeeld Ruinerwold. Sommige veendorpen zijn echter belangrijk jonger: het uit de 14de eeuw stammende streekdorp Wapserveen begon in de 16de en 17de eeuw te groeien toen men aan de ontginning van het omliggende veengebied begon.

Sommige dorpen zijn in de loop der eeuwen verplaatst. Dit had te maken met het feit dat het veenland, waarop de eerste boeren zich hadden gevestigd, door ontwatering en landbouwkundig gebruik inklonk en het bij de boerderijen te nat werd om landbouw te bedrijven. Daarom werden nieuwe boerderijen iets hoger op in het dorpsgebied gebouwd en ontstond er een nieuw bebouwingslint. Bij Kolderveen is het verschijnsel van een verplaatst dorp nog goed te zien: de kerk, met haar 14^e eeuwse toren, staat op de plaats van de oude bewoningsas, 300 meter ten zuiden van de huidige bebouwing. Het veengebied van Nijeveen en Kolderveen was zo uitgestrekt dat er satellietnederzettingen ontstonden: Kolderveense en Nijeveense Bovenboer, min of meer parallel aan de bewoningsassen in de hoofddorpen.

Markeverdelingen

In de negentiende eeuw werden wetten uitgevaardigd om de gemeenschappelijke gronden van de marken te verdelen. Aanvankelijk had dit weinig succes, omdat de gemeenschappelijke gronden een belangrijke rol vervulden in de bedrijfsvoering. Pas aan het einde van de negentiende eeuw, toen het gebruik van kunstmest in zwang kwam, waren de uitgestrekte heidevelden niet meer nodig en begon men daadwerkelijk met de verdeling van de gemeenschappelijke gronden. Een gedeelte van de heidevelden werd bebost, een gedeelte werd omgezet in landbouwgrond, terwijl ook uitgestrekte gebieden een natuurbestemming kregen.

5.4.3 Recente ontwikkelingen

In 1939 werd tussen Westerbork en Hooghalen een opvangkamp gebouwd voor uit Duitsland gevluchte Joden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog diende het als doorgangskamp voor hen die naar de vernietigingskampen gebracht werden. Sinds 1983 is er een herinneringscentrum gevestigd.

Na de Tweede Wereldoorlog hebben verschillende dorpen, en ook de stad Meppel, een bescheiden groei doorgemaakt. In de jaren '60 van de vorige eeuw zijn ook verbeteringen aangebracht in de waterhuishouding rond Meppel. Tot die tijd kwamen er regelmatig overstromingen voor in natte perioden, als de Wold Aa buiten haar oevers trad. In de tweede helft van de vorige eeuw werd de ontsluiting van de provincie Drenthe verder verbeterd, onder meer door de aanleg van de A28. Mede hierdoor kreeg de bedrijvigheid in Meppel een flinke impuls. Door de verbeterde bereikbaarheid werd de regio interessant als woonplaats, met name voor renteniers, hetgeen het nieuwe werkwoord 'drentenieren' opleverde. De interessante omgeving, met veel natuurgebieden en cultuurwaarden, maakte de regio ook interessant als vakantiegebied. De vele campings, zomerhuisjesparken en andere recreatieve voorzieningen getuigen hiervan.

De oude radiosterrenwacht bij Dwingeloo.

Een opvallend element kan aangetroffen worden in het bosgebied van de gemeente Westerbork: de Westerbork Synthese Radio Telescoop (een reusachtig complex van 14 telescopen met diameters van vijftieng meter in de boswachterij Hooghalen, gebouwd in 1970). Ten zuidoosten van Dwingeloo staat een oudere radiotelescoop, gebouwd in 1956.

Een andere functie die op de zandgronden veel ruimte opeiste is de defensiefunctie. Na de Tweede Wereldoorlog zijn militaire oefenterreinen ingericht op de Havelterberg en in het Uffelterveen.

5.5 Specifieke thema's

Havezaten

Na de verovering van Drenthe op de bisschop van Utrecht door hertog Karel van Gelre in 1522 kreeg Drenthe een meer algemene staatsinrichting: als hoogste gewestelijke bestuursorgaan stond de Drentse Landdag, bestaande uit de ridderschap en vertegenwoordigers van de eigengeërfden. In principe hadden alle eigengeërfden in Drenthe toegang tot de Landdag, maar in de praktijk werden er gevolmachtigden per dingspel aangewezen. Door de Landschap werden vier gedeputeerden gekozen die samen met de drost het dagelijks bestuur vormden. Het bezit van een havezate, een versterkt adellijk huis, gaf de eigenaar toegang tot de landdag en dus politieke macht. Drenthe telde eind zeventiende eeuw achttien havezaten. Een groot aantal daarvan lag in Zuidwest-Drenthe. Op de Landdag in 1689 werden de volgende havezaten vastgesteld in de regio: Echten (Ruinen), Ansen (Ruinen), Rheebruggen (Ruinen), Havixhorst (De Wijk), Oldengaarden (Dwingeloo), Batinge (Dwingeloo), Entinge (Dwingeloo), 't Huis te Ruinen (Ruinen), Westrup (Dwingeloo), Vledderinge (Meppel) en Dunninge (De Wijk). Enkele van deze havezaten, zoals Entinge en Batinge bij Dwingeloo, zijn intussen verdwenen.

Naast deze havezaten kende de provincie in de periode 1600-1795 nog vier andere gronden waaraan specifieke rechten verbonden waren, de zogenaamde heerlijkheden. Zo'n heerlijkheid waar de landsheer een zekere autonomie had ten opzichte van de rechtspraak en dergelijke in deze regio, was het Ruinerwold.

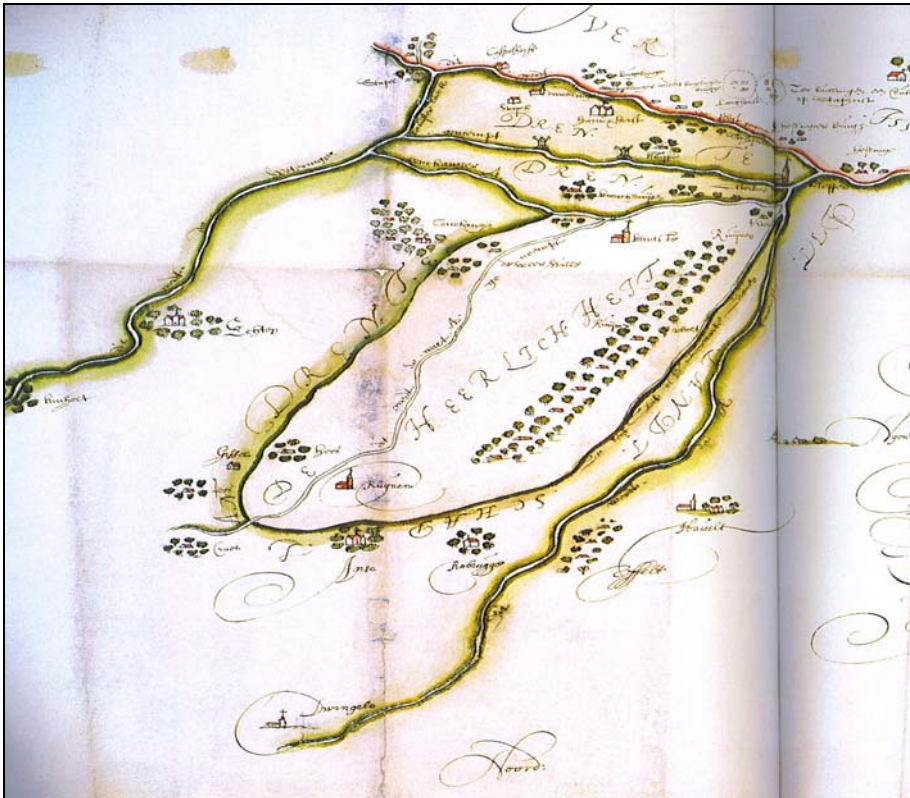

De havezathe Oldengaerde bij Dwingeloo

Schulthehuizen

In Dieverbrug en Dwingeloo staan schulthehuizen, woningen van de schout of schulte. De schulte was de vertegenwoordiger van de landsheer, moest toezicht houden op

het onderhoud van wegen, waterlopen en bruggen in zijn kerspel en was belast met de handhaving van de openbare orde. In de achttiende eeuw veranderde de naam schulte of schout in drossaard.

De Heerlijkheid Ruinen in 1628. Bron: Drents Archief.

Drentse Hoofdvaart

In 1612 richtten enkele Amsterdamse patriciërs de Hollandsche Compagnie der Dieverder, Leggeler en Smildervenen op. Leider van de groep was Adriaan Pauw. In 1614 werd een veengebied in de marken van Diever en Leggeloo gekocht. Vanuit de Havelter Aa of Oude Smilder Vaart werd een kanaal in het veengebied gegraven voor de afvoer van de turf. Onder toezicht van Leeghwater werden zes sluizen gebouwd om er zeker van te zijn dat het kanaal goed bevaarbaar bleef. Via het kanaal en het Oude Smilder Diep werd de turf naar Meppel verscheept, om via de Zuiderzee naar Amsterdam te gaan.

Rond 1730 stagneerde de verveening, maar toen tussen 1767-'80 de Drentsche Hoofdvaart aangelegd werd, kreeg de verveening een nieuwe impuls. Het bestaande kanaal werd doorgetrokken naar Assen en de benedenloop, bestaande uit de Havelter Aa, werd rechtgetrokken en verbreed. Vanaf die tijd konden de veengebieden van Smilde en Bovensmilde en de Kloostervenen bij Assen worden verveend.

Nieuwe nederzettingen ontstonden langs de kanalen, terwijl de turfwinning leidde tot groei van reeds bestaande dorpen. Meppel ontwikkelde zich tot een belangrijke doorvoerhaven en handelsstad. Het werd 'de poort van Drenthe' genoemd, via welke de provincie in contact stond met de steden in Holland, Friesland, Overijssel en Gelre.

Opvoedingsgestichten

Na de Franse tijd was, vooral in de Hollandse steden, het aantal armen dermate groot dat daar dringend iets aan gedaan diende te worden. Daarom werd in 1818 de Maatschappij van Weldadigheid opgericht, die beoogde de behoeftigen door middel van maatschappelijk nuttige arbeid tot zelfstandige landarbeiders op te voeden. Voor dit doel werden in het grensgebied van Drenthe, Overijssel en Friesland speciale dorpen gesticht, die men koloniën noemde. In Drenthe waren dat Veenhuizen (zie regio Smildervenen) en Frederiksoord-Wilhelminaoord en in Overijssel Ommerschans. In Frederiksoord werd in 1818 een eerste proefkolonie gebouwd (Kolonie I). In 1819

kwam ten noorden van de weg Vledder-Steenwijk Kolonie II tot stand. De beide koloniën vormen het dorp Frederiksoord. In 1820 kwam kolonie III gereed (Willemsoord). Kolonie IV (1821-22) kreeg de naam Wilhelminaoord, kolonie V ontstond bij Ommerschans en de kolonies VI (net over de grens in Friesland) en VII (Boschoord) verrezen in 1824 ten noordoosten van Wilhelminaoord. Boschoord is niet voltooid. In totaal werden er ongeveer 400 koloniewoningen gebouwd.

Deze kleine woningen bestonden uit een woonkamer met twee bedsteden en daarboven twee slaapkamertjes, en een schuur met een dorsdeel en een kleine stal. Elk gezin had voor zijn levensonderhoud de beschikking over een stuk grond. Deze woningen en hoeven waren van verschillende typen, zodat er ruimte was voor individualiteit. Veel van de kleine boerenbedrijfjes op de koloniën zijn verdwenen. De lineaire structuur van de nederzettingen is desondanks nog wel herkenbaar. Het bouwland en bos is in de koloniën opgedeeld in zeer regelmatige percelen. De ontsluiting via lanen en kanaaltjes is karakteristiek.

Om diverse redenen bleef het succes echter beperkt, niet zozeer door het ontbreken van afdoende voorzieningen, maar vooral doordat het lastig bleek om stadspaupers tot landarbeiders op te voeden.

Al spoedig werd er onderscheid gemaakt tussen vrijwillige en gedwongen kolonisten. Voor deze laatste groep werden gestichten gebouwd te Ommerschans en Veenhuizen. Gaandeweg raakte de Maatschappij van Weldadigheid in financiële moeilijkheden, en in 1859 werden Ommerschans en het buiten deze regio gelegen Veenhuizen door de regering overgenomen, hetgeen betekende dat met name de eerste zich ontwikkelde in de richting van een penitentie dorp. In de vrije kolonie Frederiksoord-Wilhelminaoord besloot men in 1860 tot schaalvergroting door de bouw van vijf grote boerderijen. Door een legaat kon hier in 1884 ook een tuinbouwschool gesticht worden. In 1893 werd er een bejaardentehuis voor oude koloniebewoners gesticht, Rustoord. In 1923 werd Willemsoord verkocht: grote delen van Frederiksoord en Wilhelminaoord behoren echter nog steeds tot de Maatschappij van Weldadigheid.

Meppel: de poort van Drenthe

Door de veengebieden rondom het Drents Plateau was de provincie lange tijd moeilijk bereikbaar, omdat slechts enkele plaatsen hoog genoeg lagen om doorgaande wegen aan te kunnen leggen. Meppel was een van de toegangspoorten van Drenthe. Een belangrijke landweg liep van Zwolle naar Meppel en via Havelte, Diever en Assen naar Groningen.

Meppel had het voordeel dat het tevens op een knooppunt van waterlopen lag, bij de plaats waar de riviertjes de Reest, de Wold Aa, de Havelter Aa (nu Drentse Hoofdvaart) en de al vroeg gegraven Swarte Grift (nu Leisloot) en de Wetering (nu Hoogeveensche Vaart) samenkwamen in de Serthe (nu Meppeler Diep). Hierdoor kon Meppel ook een rol spelen in het vervoer van goederen over water. Dit werd vooral interessant toen er op grote schaal veen gestoken ging worden.

De vroegste bewoning dateert waarschijnlijk van de 10de eeuw. Meppel wordt in 1141 voor het eerst vermeld. Het was lange tijd onderdeel van de parochie Kolderveen, pas in 1422 werd Meppel een zelfstandige parochie. De vijftiende eeuw luidde een periode van bloei in toen Meppel toestemming kreeg om jaarmarkten en een weekmarkt te houden. Handel en scheepvaart waren belangrijke economische pijlers. In 1566 werd het schippersgilde opgericht, en in 1607 bestond een derde deel van de bevolking uit turfschippers.

De ontwikkeling van de stad was in hoge mate verbonden met de aanleg van nieuwe infrastructuur. Aan zuidzijde van de nederzetting werd in 1626-27 de Hoogeveensche Vaart gegraven van Meppel tot in venen bij Hoogeveen. In de achttiende eeuw volgde de Drentsche Hoofdvaart (1767-80). In 1861 werd de Hoofdvaart als Noord-Willemskanaal naar Groningen doorgetrokken. De aanleg van deze vaarten zorgde voor een nauwe betrokkenheid van Meppel bij de Drentse verveningen en stimuleerden de scheepvaart. In 1809 werd Meppel tot stad verheven. In 1851 werd een nieuwe loop van de Hoogeveensche Vaart gegraven. Op de verbreding van het Meppelerdiep (1860) volgde de vergroting van de Meppeler schutsluis en de aanleg van de Stoombootkade (1880). De stad kreeg spoorverbindingen met Zwolle en

Leeuwarden (1868) en Groningen (1870). De industrie vestigde zich vanaf de tweede helft van de 19de eeuw vooral langs de spoorlijn, het Meppelerdiep en de Drentsche Hoofdvaart. Vanaf het einde van de negentiende tot halverwege de twintigste eeuw breidde Meppel zich sterk uit. In deze periode zijn vele grachten gedempt.

Coöperatieve zuivelfabrieken en kalkbranderijen

De regio van Zuidwest-Drenthe heeft relatief weinig streekgebonden bedrijvigheid gekend. Opmerkelijk is wel de aanwezigheid van een aantal kalkbranderijen en coöperatieve zuivelfabrieken. Door het ruime aanbod van turf was er voldoende brandstof voor de kalkovens. De grondstof voor het fabriceren van metselkalk, de schelpen, werd door de turfschippers als retourvracht uit Holland en Friesland meegenomen. Tegenwoordig zijn nog kalkovens te vinden in Dieverbrug en Meppel. De melkveehouderij zorgde ervoor dat Meppel samen met Leeuwarden en Sneek in de 19de eeuw tot de grootste botermarkten van Nederland ging behoren. De oprichting van de Drentse zuivelbond in 1889 resulteerde in ware hausse van kleine coöperatieve zuivelfabrieken. De fabrieken in Ruinerwold en Zuiderwolde zijn in het begin van de 20ste eeuw uitgebreid en gemoderniseerd.

5.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- brinken, met als mooiste voorbeeld de samengestelde brink met vijver in Dwingeloo
- schaapskooien, zoals te Eursinge en op de Benderse Heide
- essen
- veenontginningen met ontginningsas en langgerekte strookvormige percelering, zoals Ruinerwold, Nijeveen, Kolderveen, Koekange en Wapserveen
- kampongginningen langs de Reest
- jonge heideontginningen met rationele percelering

Bosbouw

- Dieverveld/ Berkenheuvel
- Zwiggelerveld
- Lheebroekerzand
- Ooster-, Wester- en Uffelterzand
- Lheederzand
- Anserdennen
- Steenberger Oosterzand bij Zuidwolde
- Rabbingerveld
- Echtenerveld en Olderhaverveld
- Spaarbankbosch

Wonen

- de langgerekte bewoningsassen van de veenontginnings-dorpen
- verplaatste veenontginningsdorpen, zoals Kolderveen
- esdorpen met satellietnederzettingen, bijvoorbeeld Havelte en Westerbork
- de koloniedorpen Frederiksoord, Wilhelminaoord en Willemsoord van de Maatschappij van Weldadigheid
- kransesbebouwing, bijvoorbeeld Havelte, Eursinge, Busselte, Wapse
- de kluften van het Ruinerwold: De Kraak, Oosteinde, Kale Kluft, Ruige Kluft, Haakswold en Dijkhuizen
- de buurtschappen Schiphorst, , Haalweide, Oosterwijk en De Stapel bij De Wijk

Jacht en Visserij

- visvijver langs de Dwingelerstroom bij Holtien
- visvijvers langs de A28 boven Smalbroek
- visvijver bij Diever

Waterstaat

- Leislout (Late Middeleeuwen)
- Broekdijk, Ruinerdijk, Noorddijk en Oude Dwingelordijk bij Ansen
- Wolddijk (Late Middeleeuwen)
- Zuidwolder Waterlossing

Defensie

- voorm. havezate Westrup (vanaf 1600) te Dwingeloo
- voorm. havezate Huis te Echten (vanaf 12de eeuw)
- voorm. havezate Overcinge (vanaf 1313) te Havelte
- voorm. havezate De Havixhorst (vanaf 1371) in De Wijk
- voorm. havezate Dickninge bij De Wijk
- voorm. havezate Oldengaerde (oudste delen 15^e eeuw), Dwingeloo
- voorm. havezate Havixhorst (vanaf 1371, huidige huis 1753) , De Wijk
- restanten van de voorm. havezate Batinghe te Dwingeloo
- luchtwachtstoren te Echten (1953)
- militair oefenterrein op het Kamperzand
- militair oefenterrein bij Holtinge

Delfstofwinning

- Beilerturfskuilen tussen Spier en De Moraine
- aardoliewinning, Ruinerwold

Bedrijvigheid

- korenmolen De Bree (1968) te Vledder
- korenmolen De Vlijt (1882) te Diever
- korenmolen Makkum (1906) te Makkum
- korenmolen De Zandplatte (1868) te Ruinen
- molen te Westerbork (1927)
- molen De Sterrenberg (1786) te Nijeveen
- korenmolen De Weert/Eekmolen/De Reest (1807) te Meppel
- korenmolen De Vlijt (1850) te Meppel
- coöperatieve zuivelfabriek annex korenmalerij Diever (1900)
- coöperatieve zuivelfabriek Ons Belang (1900)
- coöperatieve zuivelfabriek Wapserveen (1896)
- voorm. coöperatieve stoomzuivelfabriek en handelsvereniging Dwingeloo (1894)
- voorm. coöperatieve zuivelfabriek Algemeen Belang (1908) te Uffelte
- voorm. coöperatieve zuivelfabriek Algemeen Belang (1925) te Ruinerwold
- voorm. coöperatieve zuivelfabriek De Eendracht (1925) te Zuidwolde
- voorm. kalkovencomplex (1925) Dieverbrug
- voorm. kalkovencomplex (1875) te Meppel
- radiotelescoop van de radiosterrenwacht (1956) nabij Dwingeloo
- pakhuizen te Meppel (1800)

Transport

- Schapendijk bij Garminge
- Schapendrift bij Berkenheuvel
- voorm. tolhuisjes (1880) bij Diever
- voorm. tolhuisje (1890) te Wittelte
- voorm. tolhuisje (1900) te Dieverbrug
- voorm. tolhuis (1860) bij Ruinen
- voorm. tolhuis (1860) in De Wijk
- schutsluizen Dieversluis, Haarsluis en Veenesluis (1892) in de Drentsche Hoofdvaart ter hoogte van Dieverbrug met gemalen (1925)
- Haveltersluis in de Drentsche Hoofdvaart (1892) met pompgebouw (1925) te Havelte
- Uffeltersluis in de Drentsche Hoofdvaart ((1892) met pompgebouw (1925)
- schutsluis in de Nijeveense Grift (vanaf 1700) te Meppel
- Paradijssluis in de Drentsche Hoofdvaart (1892) te Meppel
- voorm. brugwachterwoning over Drentsche Hoofdvaart te Dieverbrug (1882)
- draaibrug nr. 7 (1925) te Zuidveld
- draaibrug nr.4 over het Linthorst Homankanaal (1925) te Wijster
- draaibrug nr. 9 over het Linthorst Homankanaal te Tiendeveen
- Zuiderbrug (1913) te Meppel
- Sluisbrug (1929) en Tipbrug te Meppel
- klapbrug (1915) over de Hoogeveensche Vaart te Noordwijk
- station te Meppel (1867)
- overslagstation (1915) Frederiksoord

- watertoren (1893) te Meppel
- het Oranjekanaal (1851-'58')
- Beilervaart (1790)
- Drentsche Hoofdvaart (1767-'80)
- Linthorst Homankanaal
- Oude Vaart (1614), voorheen Beilerstroom
- VAM kanaal
- (Verlengde) Nijensleeker Schipsloot
- Oude Smildervaart (1620)
- Meppelerdiep
- Hoogeveense Vaart (1626-'27)

Bestuur

- voorm. raadhuis (1902) te Vledder
- voorm. raadhuis (1939) te Dwingeloo
- voorm. raadhuis (1927) te Westerbork
- voorm. raadhuis (1924) te Havelte
- voorm. raadhuis (vanaf 1856) te Ruinen
- voorm. raadhuis (1903) te Ruinerwold
- voorm. raadhuis (1882) in De Wijk
- raadhuis (1957) te Diever
- raadhuis (1967) te Nijeveen
- het kantongerecht te Meppel (1910)
- voorm. schulthuis (1604) te Diever
- voorm. schulthuis (vanaf 17de eeuw) te Dwingeloo
- voorm. schulthuis (vanaf 18de eeuw) te Havelte
- galgeberg bij Anholt
- galgeberg langs de Westerborkveld

Religie

- hunebed D52 bij Diever
- hunebedden D53 en D54 bij Havelte
- grafheuvels op het Lheederzand
- grafheuvel onder Pesse
- grafheuvel ten zuidoosten van Westerbork
- grafheuvels op het landgoed Vledderhof bij Vledderveen
- urnenveld nabij het Koelingsveld
- Isr. Begraafplaats te Meppel (1766)

Recreatie en sport

- sterrebos bij Frederiksoord
- muziektent te Dwingeloo (1930)
- Wilhelminapark (1914) te Meppel

Landgoederen en buitenplaatsen

- zie ook vm havezaten bij 'defensie'
- buitenplaats Westerbeek (17^e eeuw), Frederiksoord
- landgoed Dikninge (1813) De Wijk
- landgoed Voorwijk (1791), De Wijk

Zorg, onderwijs en cultuur

- voorm. armenwerkhuis (1861) te Diever
- voorm. armenhuis (1866) in Noordwijk
- voorm. landbouwschool (1940) te Westerbork
- Rijks Hogere Burgerschool te Meppel (1881)
- voorm. posthuis te Anholt (vanaf 17de eeuw)
- stadsherberg annex waag te Meppel (1864)
- voorm. stadsziekenhuis (1895) te Meppel
- bejaardencomplex Rustoord bij Frederiksoord (vanaf 1893)
- monument het Onderduikershol bij het Wapserzand
- monument Kamp Westerbork

Energievoorziening

- trafohuisje (circa 1930) te Wittelte
- trafohuis (1921) te Meppel

5.7 Literatuur

- Baas, H.G. & P.P.D. Burm, W.A. Ligtendag en V. Vreugdenhil. 2001. Ontgonnen verleden – inzoomen op de historisch-geografische ontwikkeling van het Nederlandse landschap. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Expertisecentrum LNV en Bureau Landview.
- Baayens, G.J., 1982. Natuur en landschap in Dwingeloo. In: R. Smit. Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingeloo. Dwingeloo. p. 211-245; 360-367.
- Bouwer, K., 1973. Het Drentsche cultuurlandschap. *Intermediair* 11, 31-37.
- Cancrinus, S., 1956. Dwingeloo. Schetsen van verleden en heden. Meppel.
- Dorgelo, J.D., 1964. De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1859); een landbouwkundig en sociaal-economisch experiment. Assen.
- Elerie, J.N.H., 1998. Weerbarstig land. Een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en de Reest. Groningen.
- Harsema, O.H., 1980. Drents boerenleven van de bronstijd tot de middeleeuwen. Assen.
- Heringa, J., 1975. Uit de geschiedenis van Rheebruggen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 92: 73-125.
- Heringa, J., 1979. De heerlijke marke van Ansen. *Drentse Historische Studiën* 1: 87-131.
- Heringa, J., D.P. Blok, M.G. Buist en H.T. Waterbolk. 1985. *Geschiedenis van Drenthe. Samengesteld in opdracht van het provinciaal bestuur van Drenthe.* Boom Meppel, Amsterdam.
- Hoogervorst, R.J., 1970. Het Reestdal met aangrenzend landschap. In: *Jaarverslag 1969-1970, Stichting Het Drentse Landschap.* Assen, p. 30-45.
- Linthorst Homan, J., 1938. Van kerspel tot gemeente; schets van de gemeente Vledder en haar landbouwleven. Assen.
- Linthorst Homan, J., 1948/49. Wat was Uffelte? *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 66: 20-32; 67: 38-51.
- Linthorst Homan, J., 1974. *Geschiedenis van Drenthe.* Van Gorcum & Comp b.v., Assen.
- Mulder, A., 1977. *De historie en pre-historie van Diever in woord en beeld.* Diever.
- Naarding, J., 1955. *De geschiedenis van Nijeveen.* Meppel.
- Naarding, J., 1957. Koekange en Weerwille. *Drente* 28-6: 7-13.
- Naarding, J., 1962. *Uit Ruinen's verleden.* Meppel.
- Peerbolte, G.H., 1976. *Drenthe in de kaart gekeken. Grepen uit de geschiedenis van veen, water en wegen.* Meppel.
- Spek, T. 2004. *Het Drentse esdorpenlandschap – een historisch-geografische studie.* Uitgeverij Matrijs, Utrecht.
- Stenvert, Ronald, Sabine Broekhoven, Saskia van Ginkel-Meesters & Chris Kolman mmv Redmer Alma, 2001. *Monumenten in Nederland: Drenthe.* Zeist/Zwolle.
- Versfelt, H.J., 2004. *Kaarten van Drenthe 1500-1900.* Groningen/Veendam
- Vroome, H.W. de, 1972. *Geschiedenis van het Drentse cultuurlandschap. Stedebouw en Volkshuisvesting* 53: 298-301.
- Waterbolk, A., 1967. *Havelte; beschrijving van een interessante en typisch Drentse gemeente.* 3e druk. Assen.
- Waterbolk, H.T. et al., 1984. *Het Drentse landschap.* Zutphen.
- Waterbolk, H.T. 1999. *Uit het leven van een landschap – geschiedenis en zorg voor natuur en landschap in Drenthe.* REGIO-PROjekt Uitgevers, Groningen.

6 Regio 23: Echtenerven

De jonge heideontginning Kalenberg, ten westen van Hoogeveen

6.1 Ligging

De regio Echtenerven ligt in het zuiden en zuidoosten van de provincie Drenthe. De grotere plaatsen in de regio zijn Hollandsche Veld, Kerkenveld, Echten, Zuideropgaande en Hoogeveen en de stad Coevorden.

6.2 Karakteristiek

De regio van de Echtenerven wordt gekenmerkt door een relatief recente inrichting die voornamelijk vorm kreeg door de afgraving van hoogveen en de daarop volgende inrichting van het gebied voor landbouw en bosbouw. In het midden van de regio vinden we het Hollandsche Veld met haar rationele, smalle, langwerpige kavels die vrijwel perfect oost-west georiënteerd zijn. In de omliggende gebieden is de verkaveling anders van oriëntatierichting, en onregelmatig en blokvormig van vorm. Het geheel van landbouwgronden is open en vlak, met op het Hollandsche Veld restanten van commerciële bosbouw. In haar huidige verschijningsvorm is het landschap tot stand gekomen vanaf de 18de eeuw, toen het hoogveen op grote schaal vergraven en als turf verkocht werd. De meerderheid van de nederzettingen vindt zijn oorsprong in de commerciële veenwinning in de 18de en 19de eeuw. Aan de randen bevinden zich de oudere veenrandontginningen. De dorpen hebben van oorsprong een lineaire vorm als gevolg van hun ontstaan langs wegen en kanalen. Alleen Dalen (voor het eerst genoemd in 1225) en Coevorden (eerste vermelding 1159) hebben een

andere oorsprong, respectievelijk die van esdorp en stad. Dit voor Drentse begrippen jonge landschap is spaarzaam bewoond en wordt doorsneden met kanalen en wijken die voor de turfwinning zijn aangelegd. Daarna dienden de kanalen om de centra van bedrijvigheid en industrie, Hoogeveen en Coevorden te ontsluiten. Beide steden zijn in de twintigste eeuw uitgegroeid tot omvangrijke bevolkingscentra. Vooral de groei van de voormalige veenkolonie Hoogeveen is spectaculair geweest.

Cultuurhistorische blikvangers

- het stelsel van kanalen en wijken in het Hollandsche Veld
- noord-zuid en oost-west georiënteerde kanalen door het gehele gebied
- de lineaire ontginnings- en kanaalnederzettingen
- bosbouw op het Hollandsche Veld
- de veenontginningen Alteveer en Nieuw-Balinge
- kleinschalige veenrestanten en heidevelden
- de vestingstad Coevorden

Het kasteel van Coevorden (15^e eeuw). Een voorganger van het gebouw is in de 12^e eeuw gebouwd door de Bisschop van Utrecht

6.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

6.3.1 Pleistoceen

De landschappelijke opbouw van het landschap in de regio is in belangrijke mate bepaald door geologische gebeurtenissen in het Pleistoceen. Voor de landijsbedekking van Noord-Nederland gedurende de voorlaatste ijstijd (het Saalien) stroomde de voorloper van de Rijn door Drenthe naar het noorden en zette hier zand af. In het Saalien was een groot deel van Nederland bedekt met landijs. Onder het ijs werd een laag keileem afgezet, die op een groot deel van het Drents Plateau aan de oppervlakte ligt.

Na de maximale uitbreiding van het landijs hebben zich enkele fasen voorgedaan waarin het ijsfront ongeveer op dezelfde plaats bleef liggen, dat wil zeggen dat de aanvoer van ijs en de afsmelting elkaar in evenwicht hielden. Het landijsfront kon lange tijd (soms duizenden jaren) ongeveer op dezelfde plaats blijven liggen. Aan de voet van het ijsfront werd door het smeltwater een breed dal uitgeschuurd, een zogeheten oerstroombdal. Aan de zuidzijde van het Drents Plateau ligt het oerstroombdal van de Vecht, aan de oostkant wordt het Drents Plateau begrensd door het oerstroombdal van de Hunze. Nadat het ijs verdwenen was is het Drents Plateau door erosie aangetast waarbij ondiepe, brede dalen ontstonden. De oerstroombdalen zijn door smeltwater- en beekafzettingen grotendeels opgevuld.

In de laatste ijstijd, toen het landijs Nederland niet bereikte maar er hier wel een poolklimaat heerste, is een laag dekzand in het gebied afgezet.

6.3.2 Holocene

Ongeveer 10.000 jaar geleden kwam een eind aan de ijstijd. Het klimaat werd warmer en vochtiger en al spoedig werd het gebied met bos bedekt. Door de stijgende grondwaterspiegel ontstonden hier en daar moerassen in afgesloten laagten. Hier kon veen tot ontwikkeling komen. De moerassen breidden zich uit, groeiden aaneen en besloegen steeds grotere oppervlakten. In het zuiden en oosten van Drenthe zijn in de loop der tijden gigantische hoogveengebieden ontstaan. Zowel het oerstroombetal van de Vecht als in dat van de Hunze, maar ook gebieden daarbuiten, werden bedekt door een dik veenpakket. Het veengebied in het Hunzedal was het meest uitgebreide: hier lag een aaneengesloten veengebied van meer dan 300.000 hectare. Dit Boertanger veen was het grootste hoogveenmoeras van noordwest Europa. Het Bargerveen of Meerstalblok (4000 ha) is het laatste grote restant van dit uitgestrekte hoogveengebied. De venen in het grensgebied van Overijssel en Drenthe besloegen ongeveer 40.000 ha. Bij Coevorden bevond zich een smalle doorgang tussen de beide veencomplexen.

6.4 Bewoningsgeschiedenis

6.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

De sporen van menselijke aanwezigheid in de prehistorie zijn schaars in de regio. Enkele vondsten uit het Mesolithicum duiden erop dat het terrein toen nog begaanbaar was. Daarna werden de omstandigheden door de toenemende vernatting en de uitbreiding van de moerassen steeds ongunstiger. De enige vondsten uit later prehistorische perioden zijn gedaan op de zandrug van Coevorden, die nooit door veen bedekt is geweest.

6.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

De nederzettingen zijn, in vergelijking met de op het Drents Plateau gelegen delen van Drenthe, opvallend jong. De enige oude nederzettingen zijn Coevorden en Dalen, die beide in de 12^e eeuw in oude akten genoemd worden. De rest van het gebied is bewoond geraakt tijdens en na de grote veenaafgravingen die in deze regio begonnen in de zeventiende eeuw. Voor die tijd werden delen van het veengebied gebruikt voor het verbouwen van boekweit en het weiden van schapen. In het natuurgebied De Witten bij Nieuwlande zijn de restanten van de boekweit-brandcultuur nog terug te vinden in de vorm van de begreppeling van het oorspronkelijke oppervlak. De verbouw van boekweit ging als volgt in zijn werk. De bovenlaag van het veen werd met behulp van greppels ontwaterd. Met een hak werden veenkluiten losgemaakt. Als deze voldoende droog waren werd de bovenlaag in brand gestoken. De boekweit werd in de nog warme as gezaaid. Na enkele jaren werden de opbrengsten kleiner doordat de vruchtbaarheid van de bodem verminderde en moest een braakperiode worden ingelast.

In de zeventiende eeuw begon de systematische vervening in de regio. Roelof van Echten was de initiatiefnemer, hij had grote veengebieden gekocht van de markegenoten van Steenbergen en Ten Arlo, met het doel om hoogveen te gaan winnen en de turf te verhandelen. Het gebied werd ontsloten door de Hoogeveensche Vaart die vanaf 1626 de gegraven werd. Hoogeveen ontstond nadat ten behoeve van de grootscheepse veenwinning. Logischerwijs ontstonden de ontginningsnederzettingen vooral langs de gegraven kanalen en wijken. Deze dorpen kenmerken zich, hoewel enkelen zich in de loop der tijd verdicht hebben, door hun langgerekte vorm. Eén van de oudste dorpen in deze categorie is Alteveer, een kanaaldorp dat rond 1665 ontstaan is na de aanleg van de Zuidwolder Opgaande. De nederzettingen Hollandscheveld (ontstaan na aanleg van het Hollandsche Veld Opgaande vanaf 1660 en het Zuideropgaande vanaf 1714), en de nederzetting Zuideropgaande (naar aanleiding van de gelijknamige, intussen gedempte vaart) zijn hier voorbeelden zijn.

De veengebieden ten oosten en ten westen van Coevorden zijn pas afgegraven vanaf ca 1850. Reden hiervoor was dat ze het moeilijkst te bereiken waren en dat de stad

Coevorden zich lange tijd heeft verzet tegen de afgraving, vanwege de strategische betekenis van de stad en het belang van ondoordringbare veenmoerassen aan weerskanten van de smalle zandrug waarop de stad lag. De dorpen Elim, Nieuwlande en Dalerpeel zijn ontstaan in de tweede helft van de negentiende eeuw, en de veenwinning vond hier haar hoogtepunt in het eerste kwart van de vorige eeuw.

Veenwinning op het Hollandse Veld

In het centrum van de regio ligt het Hollandse Veld. Het gehele gebied bij Hoogeveen, Alteveer en Hollandsche Veld bestaat uit een (voormalig) hoogveencomplex, dat tot aan de groots opgezette turfwinning aan het begin van de 17de eeuw deel uitmaakte van de woeste gronden van enkele Drentse marken. In eerste instantie was men alleen in het centrum van het veengebied geïnteresseerd, het deel waar Hoogeveen tegenwoordig ligt. Pas in de 19de eeuw zijn ook de randen van dit gebied aan snee gekomen.

Hoe ging de veenwinning in zijn werk? Eerst moest het veengebied ontwaterd worden. Daartoe werd een kanaal gegraven in het veen. Vaak maakte men gebruik van een oude veenrivier die werd verbreed en uitgediept. Aan weerskanten van het kanaal werden brede sloten gegraven, de zogenaamde wijken. Vervolgens moest men wachten tot de bovenste laag van het veen, was uitgedroogd en verwijderd kon worden. Deze zogenaamde 'bolster' werd vaak naderhand op een perceel gebracht waar het veen al verwijderd was, omdat men de grond geschikt kon maken voor landbouw. Na het verwijderen van de bolster werd het veen gesneden en konden de turven gestoken worden. Op grote klampen werden de turven te drogen gezet, en om de zoveel tijd omgetast. Zo rond de herfst was de turf meestal droog genoeg om op transport te gaan. De turven werden dan per turfschip via de wijken en de kanalen naar de tussenhandelaar, gebruiker of turfmarkt beginnen. De overgebleven percelen werden klaargemaakt voor landbouwkundig gebruik, hetgeen toemaken genoemd werd. De blootgekomen zandgrond werd losgespit en vermengd met de bolster. Vaak werd er nog stadsvuil doorheen gemengd, dat door de turfschippers als retourvracht werd meegenomen.

Het hoogveencomplex van het Hollandsche Veld werd vanaf het begin van de 17de eeuw ontgonnen door verscheidene compagnieën met commerciële doeleinden, die de toen nog 'woeste gronden' over kochten van de buurschappen. De Hollandsche Compagnie, aan wie het Hollandsche Veld zijn naam te danken heeft, stelde zichzelf onder meer tot taak om het veengebied te ontsluiten: daartoe werd een hoofdwijk aangelegd vanuit Hoogeveen in zuidoostelijke en oostelijke richting, het Hollandse Veld Opgaande. De commerciële turfwinning bij Hoogeveen werd in 1625 gestart: 5000 morgen aan veengebied werd over gekocht van de buurschappen Steenberg en Ten Arlo. Vanaf 1714 werd ook aan de westzijde een vaart gegraven, het Zuideropgaande.

Deze 'opgaanden' waren van groot belang voor de ontsluiting van het veengebied: niet alleen werd het veen zo ontwaterd, het kon zo ook vervoerd worden. De meeste van deze waterlopen zijn intussen gedempt, alleen de Oud Opgaande is nog een waterloop.

Loodrecht op de opgaanden werden brede sloten gegraven, de zogenaamde wijken, die diep genoeg waren om met een turfschip te varen. Tal van wijken zijn nog aanwezig of versmald tot kavelsloot. Hierdoor heeft het Hollandsche Veld een zeer herkenbaar patroon vanuit de lucht gezien: de wijken lopen kaarsrecht van oost naar west, terwijl de meeste kanalen van noord naar zuid lopen.

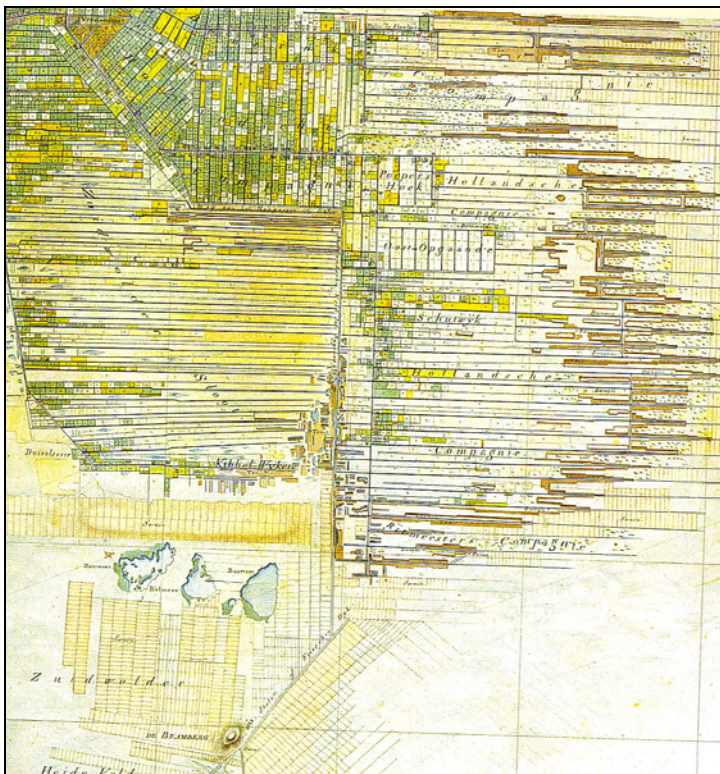
Langs de opgaanden ontstond geleidelijk aan bewoning, die eerst bestond uit veenarbeidershuisjes, later vestigden zich er ook boeren. Deze nederzettingen hadden door de ligging aan deze rechte waterlopen een duidelijk lineair karakter.

Ontginning tot landbouwgrond en bos

De afgeveende percelen werden voor een deel geschikt gemaakt voor landbouwkundig gebruik. Dit gebeurde door de bovenlaag van het veen, de bolster, die bij de vervening apart was gehouden, door de zandondergrond te mengen. Om de

vruchtbaarheid van de gronden op te voeren werd gebruik gemaakt van huisvuil (onder meer uit Hoogeveen, maar ook huisvuil en klei die turfschippers als retourvracht meenamen). Er was echter onvoldoende mest om het hele afgeveende gebied vruchtbaar te maken en te houden. Daarom werden grote delen van het land ingeplant met bos. De bedoeling van de bosaanplant was – naast de houtproductie – het verrijken van de bodem, zodat de percelen later voor akkerbouw geschikt zouden zijn. Veel van de bospercelen zijn echter niet tot akkers omgevormd. Een kenmerk van de veenkoloniale landbouw in de regio was de kleinschaligheid: de meeste boeren moesten hun inkomen aanvullen als arbeider of schipper.

Al in de 18de eeuw werd in de omgeving van Hoogeveen op kleine schaal bos aangeplant, maar vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw is op de afgegraven veengrond veel bos aangeplant, waardoor een levendige handel in hout en eikenschors ontstond. Verschillende bedrijven en molens hadden daarnaast dan ook een houtzagerij: het zogenaamde ‘mijnhout’ werd naar de mijnen van Zuid-Limburg verscheept. De houtwinning leidde ook tot andere houtgerelateerde bedrijvigheid, zoals de intussen verdwenen houtwolfabriek in Hollandsche Veld (1888-1892).

De verving rond Hoogeveen was in 1812 al flink deel afgegraven. De ontginningswerkzaamheden schoven steeds verder door naar het oosten. Duidelijk te zien op de kaart zijn de Kibbelwijk, en de Oostopgaande. Bron: Bibliothèque de service Historique de l'Armée de Terre, Vincennes. Gepubliceerd in : Versfeld, 2004.

Infrastructuur

Door de kanalen en wijken was het vervoer grotendeels aangewezen op deze waterwegen. Het was vaak lastig om over land van de ene naar de andere plaats te begeven op het Hollandse Veld. Om zich toch nog enigszins te kunnen verplaatsen maakte men gebruik van intussen verdwenen 'draaivonders'. Tot 1759 lag er slechts één draaivonder in het Hollandsche Veld, dichtbij de Kruumte, het punt waar de Hollandscheveldse Opgaande een bocht maakte. Een draaivonder was een draaibrug, waarmee men over een opgaande kon komen. In de loop er tijd werden er meer aangelegd, zo nu en dan werd er een vervangen door een vaste brug, maar in grote lijnen bleef het de toegankelijkheid van het gebied eeuwenlang onveranderd. De aanleg van de tramlijn Slagharen-Hoogeveen bracht veel verbetering. Het feit dat men zich op het Hollandse Veld zo moeilijk in noordelijk of zuidelijke richting kon verplaatsen is overigens ook de reden dat zoveel wijken gedempt zijn: in 1962 werd eerst het Hoekje gedempt, in de jaren daarna gevolgd door vele anderen. Wegen kwamen ervoor in de plaats.

In 1860 kreeg Coevorden verbinding met de Overijsselse Kanalen via het Coevorden-Vechtkanaal.

6.4.3 Recente ontwikkelingen

In het huidige landschap is nog steeds het onderscheid tussen het veenkoloniale gebied en de oudere delen van het cultuurlandschap duidelijk herkenbaar. Het platteland heeft zijn oorspronkelijke structuur in hoge mate behouden. De meeste dorpen hebben een bescheiden groei ondergaan. Hoogeveen en Coevorden zijn in de loop van de twintigste eeuw flink uitgegroeid.

6.5 Specifieke thema's

Coevorden en Hoogeveen

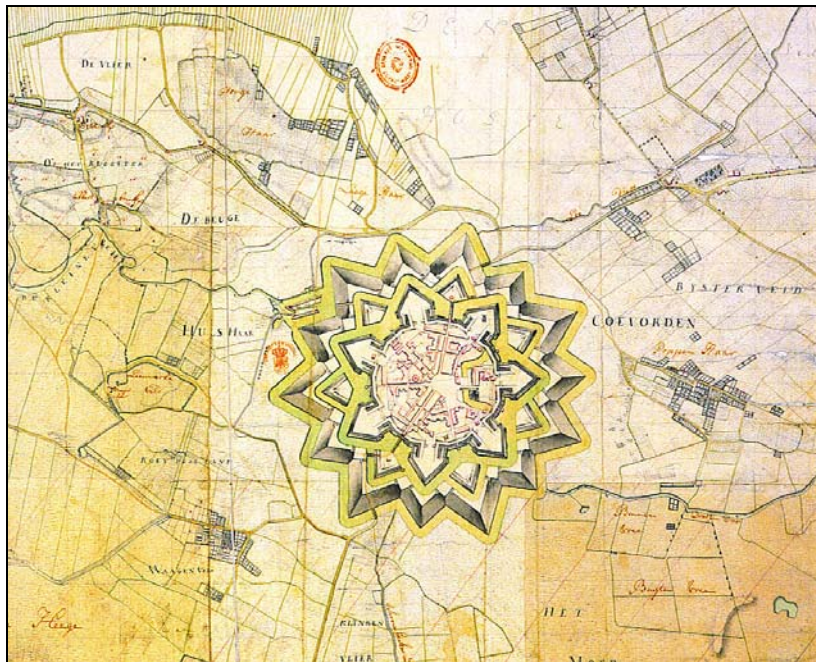
De regio van de Echtenerven is aan beide zijden ingeklemd met een voor Drentse begrippen grote stad. Aan de westelijke zijde is dat Hoogeveen aan de oostelijke zijde het oudere Coevorden.

De stad Coevorden ontstond in de Middeleeuwen op de zandrug tussen de grote veengebieden ten westen en ten oosten ervan. Ter plaatse van Coevorden komen het Drostendiep, het Schoonebeekerdiep en het Loodiep samen en stromen verder als Kleine Vecht. In 1159 werd de aanwezigheid van een kasteel voor het eerst vermeld. Het is niet bekend wanneer Coevorden stadsrechten kreeg, maar in 1407 is er een stedelijke bestuursvorm. De ligging op een hogere zandrug in uitgestrekte ontoegankelijke veenmoerassen was zeer strategisch; Coevorden was de enige toegang tot de noordelijke provincies vanuit het zuidoosten en lag aan de handelsroutes Stavoren-Bentheim-Keulen en Deventer-Ommen-Groningen. Aanvankelijk was de stad slechts door een gracht en palissade beschermd. Na de inname in 1594 door Staatse troepen onder leiding van prins Maurits werd Coevorden omgevormd tot een vestingstad. Tussen 1605 en 1613 kwam naar ontwerp van Paulus Simonz een omgrachte stervormige vesting tot stand met zeven bastions en zeven ravelijnen, en daaromheen een tweede gracht en contrescarpen in de vorm van een ster met veertien punten. Het kasteel, dat rond 1590 al van vijf bolwerken was voorzien, kwam binnen deze vesting te liggen. Het middeleeuwse stratenpatroon werd grotendeels vervangen door een vanuit de Markt radiaal uitlopend stratenpatroon, vermoedelijk naar ontwerp van Jan Suermondt. Eind 17de eeuw – na de herovering op de bisschop van Munster in 1672 – verbeterde men de verdedigingswerken onder leiding van Menno van Coehoorn. In 1870 werd de vesting ontmanteld. De vervening van zuidoost-Drenthe in de tweede helft van de 19de eeuw leidde tot de aanleg van een uitgebreid netwerk van kanalen en de verharding van wegen. Dit resulteerde in een

versterking van de economische positie van Coevorden: er kwam een tramlijn naar Dedemsvaart (1897) en spoorverbindingen met Emmen, Zwolle, Stadskanaal (1905), Nordhorn en Bentheim (1910). Ten behoeve van de fabrieksarbeiders werd tijdens de industrialisatie in het begin van deze eeuw een groot aantal arbeiderswoningen gebouwd. Vanaf omstreeks 1910 ontwikkelde Coevorden zich als regionaal industrie- en onderwijscentrum. De opvallende industriecomplexen aan de westzijde dateren echter van na de Tweede Wereldoorlog.

Het Arsenal (17e eeuw) in Coevorden.

De stad Coevorden in 1780. Coevorden lag op één van de vier (naast Meppel, Groningen en Een) plaatsen van waar men het centrum van de provincie kon bereiken. Dit maakte dat de stad strategisch van belang was. Veel belangrijke handelsroutes liepen dan ook via Coevorden: die van Stavoren-Bentheim-Keulen en Deventer-Ommen-Groningen. Bron: Nationaal Archief.

Hoogeveen ontstond zoals eerder vermeld vanaf 1625 nadat de markegenoten van Echten, Steenberg en Ten Arlo grote veengebieden hadden verkocht. Na de afronding van de aanleg van de Hoogeveense Vaart twee jaar later, kon de georganiseerde veenwinning onder de leiding van de Compagnie van Vijfduizend

Morgen in 1631 goed van start gaan. De eerste kolonisten vestigden zich op de kruising van de Hoogeveense Vaart en de eerste wijk in noordelijke richting (tegenwoordig Hoofdstraat) en de daarop vanaf 1656 aansluitende Zuidwolderopgaande (tegenwoordig Alteveerstraat). Hoogeveen ontwikkelde zich aanvankelijk als lintdorp tot aan het Noordsche Opgaande (tegenwoordig Willemskade). Vanaf 1813, toen Hoogeveen een zelfstandige gemeente werd, groeide het kanaaldorp. Na de verbetering van de Hoogeveense Vaart (1815) en de aanleg van de Verlengde Hoogeveense Vaart (1857-'60) kwam in 1855 een beurtveer naar Meppel tot stand, gevolgd door veren naar Dalen en Oosterhesselen. Er volgden de intussen opgeheven tramlijn naar Dedemsvaart (1897) en de spoorverbindingen met Zwolle, Emmen, Stadskanaal (1905), Nordhorn en Bentheim (1910). De verbeteringen in de infrastructuur leidden tot ontwikkeling van op de landbouw gerichte industrie, scheepvaart en aanverwante bedrijvigheid. Na de Tweede Wereldoorlog groeide Hoogeveen sterk uit.

Specifieke bedrijvigheid

De bewoners van de regio verdienden van oorsprong hun dagelijks brood vooral met veenwinning, bosbouw en landbouw. In die zin is de regio geen uitzondering binnen de provincie Drenthe. Vanaf het eind van de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd de Nederlandse landbouw sterk gestimuleerd door de opkomst van deze, al dan niet coöperatieve, zuivelfabrieken. In de provincie Drenthe was de zuivelsector melkproductie sterk gericht op de productie van boter en magere kaas. Van de voormalige coöperatieve zuivelfabriek in Hoogeveen, opgericht in 1894, zijn verschillende gebouwen bewaard gebleven. De turfstrooiselfabriek in Dalerpeel is intussen alweer verdwenen (turfstrooisel werd gebruikt ter vervanging van stro in de stallen. Van de strokartonfabriek in Coevorden (1910) is alleen de directeursvilla overgebleven. Aan het begin van de 19de eeuw stond gemeente Hoogeveen te boek als een belangrijk centrum van nijverheid in Drenthe: de vervening stimuleerde de scheepsbouw en diverse vormen van handel en nijverheid.. In de *'Staat der fabrieken en trafieken in het departement Drenthe' van 1809* worden bijvoorbeeld als zes gort- en drie korenmolens genoemd. Er was een levendige handel in boekweit, honing, was en heide (producten van de omringende veengebieden), en in dennehout, schil- en weekhout en eikeschors (uit de aangeplante bossen).

De bedrijvigheid concentreerde zich overigens niet alleen in Hoogeveen en Coevorden. In Noordscheschut heeft vanaf 1860 nog de persturffabriek 'Valkenheim' gestaan die met behulp van een stoommachine turf van zeer hoge dichtheid produceerde. Door de oprichting van enkele turfstrooiselfabrieken groeide na 1880 de industriële verwerking van turf. Voorbeelden van dergelijke fabrieken zijn 'de Nijverheid' (1882) aan het Noordse Opgaande, 'de Hoop' (1889) en de turfstrooiselfabriek aan de Blankenlaan (1913).

6.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- grove, rationale en noordoost georiënteerde verkaveling in de Veenmarke van Gees
- smalle, langwerpige oost-west georiënteerde verkaveling op het Hollandsche Veld
- grove, onregelmatige verkaveling ten westen van Coevorden

Bosbouw

- bosbouw op het Hollandsche Veld
- bosbouw bij Tiendeveen

Wonen

- arbeiderwoningen te Coevorden (begin 20ste eeuw)
- lineaire bebouwing van de veenkoloniale dorpen

Jacht en visserij

- geen items

Waterstaat

- Drostendiep
- Oude Diep
- Loodiep
- Schoonebeekerdiep
- Kleine Vecht
- Brandligtsdijk bij Stuifzand
- Pesserdijk ten noorden van Hoogeveen
- Achteromse Dijk ten noordoosten van Hoogeveen
- Scheidijk bij De Krim en Coevorden
- Krakeelse Dijk onder Noordsche Schut
- Boerdijk
- Riegts Hoogtendijk
- Benterdijk
- brug en stuw in het Coevorden-Vechtkanaal
- brug en sluis in het Coevorden-Vechtkanaal
- brug, stuw en schutsluis tussen het Loodiep en het Kanaal Coevorden-Zwinderen

Defensie

- kasteel van Coevorden (vanaf 1195)
- voorm. Landschrijvershuis (vanaf 17de eeuw), garnizoengebouw en later militair hospitaal te Coevorden
- voorm. schans De Katshaar ten zuiden van Stieltjeskanaal
- voorm. arsenaal (17de eeuw) te Coevorden
- voorm. kazerne (17de eeuw) te Coevorden

Delfstofwinning

- zandwinplas, nu recreatieplas Huttenheugte ten noordoosten van Coevorden
- aardgaswinning langs de Lutterhoofdwijk

Bedrijvigheid

- korenmolen De Arend (1880) te Coevorden
- korenmolen De Bente (1814) te Dalen
- koren- en pelmolen Jan Pol (1867) te Dalen
- korenmolen De Zwaluw (1834) te Hoogeveen
- voorm. aardappelmeelfabriek (1920) te Coevorden
- voorm. coöperatieve zuivelfabriek (1894) te Hoogeveen
- voorm. metaalwarenfabriek Drenthina (1929) te Hoogeveen
- voorm. pakhuis (1870) te Hoogeveen

Infrastructuur

- voorm. tramstation van DSM (1897) te Coevorden
- voorm. station Bentheimer Eisenbahn (1910) te Coevorden
- spoorlijn Meppel-Groningen (1870)
- watertoren (1914) te Coevorden
- watertoren (1928) te Hoogeveen
- draaibrug tussen Nieuweroord en Nieuw-Balinge (1925)
- ophaalbrug en schutsluis over de Verlengde Hoogeveensche Vaart bij Noordscheschut (1860)
- brugwachterswoning Geesbrug (1860)
- Middenraai
- Pesseraai
- Linthorst Homankanaal
- Noorder Hoofddiep
- Luchiesvaart
- Nieuwe kanaal
- Zwinderse Dwarsgat
- deels gedempte Oostopgaande tussen Hollandsche Veld en Nieuwlande
- Hoogeveensche Vaart (1626-'27)
- Verlengde Hoogeveensche Vaart, eerder Noordsche Opgaande (1851)
- Zwinderensche Kanaal (1850)
- kanaal Coevorden-Zwinderen
- Coevorden-Vechtkanaal
- Hollandscheveldsche Opgaande (circa 1660)
- (gedempte) Zuideropgaande (1714-1770)

- Zuidwolderopgaande, tegenwoordig Zuidwoldersloot (vanaf 1656)
- voorm. Noordsche Opgaande, tegenwoordig Willemskade te Hoogeveen
- (gedempte) Hoofddiep bij Kerkeveld
- Koekoekswijk
- Kleine Strampel
- Wijken van Eleveld
- Machinewijk
- Corneliawijk
- Wartenawijk
- Sluiswijk
- 2de, 3de, 4de, 5de en 8ste Wijk op de Veenmarke van Gees
- 2de, 3de, 4de, 7de, 8ste, 9de Wijk op het Hollandsche Veld
- Kromme Wijk
- Oude Wijk
- Kalkoenswijk
- Middenwijk
- Modderwijk
- Vierde Wijkje
- Brouwerwijk
- Bakkerswijk
- Steigerswijk
- Dommerswijk
- Lutterhoofdwijk
- (gedempte) Jufferwijk op het Hollandsche Veld
- Calkoenswijk en Derde Wijk op het Hollandsche Veld (gedempte) Brouwers-, Bakkers- en Jan Kielswijk op het Hollandsche Veld
- Prieswijk boven Elim
- Jan Slots-, Jeulen, Benner, Brandligts- en Lange Dijk bij Elim
- Gedempte Wijde Wijk ten oosten van Kerkenveld
- Zuidwolder Waterlossing

Bestuur

- voorm. stadhuis (1642) te Coevorden
- voorm. raadhuis (1868) te Hoogeveen
- douanegebouw (1892) te Coevorden
- voorm. marechausseekazerne (1921) te Coevorden
- voorm. marechausseekazerne (1930) te Hoogeveen
- voorm. kantongerecht (1900) te Hoogeveen

Religie

- voorm. synagoge (1840) te Coevorden
- voorm. synagoge (1866) te Hoogeveen
- metaarhuisje (1935) op de Algemene Begraafplaats (1900) te Coevorden
- voorm. Karmelietenklooster (1905) te Hoogeveen
- Isr. Begraafplaats (1839) te Hoogeveen

Recreatie en sport

- geen items

Landgoederen en buitenplaatsen

- geen items

Zorg, onderwijs en cultuur

- voorm. weeshuis (1690) te Coevorden
- voorm. Rijks Hogere Burgerschool (1910) te Coevorden
- voorm. Vakschool voor Meisjes (1923) te Coevorden
- voorm. Volkhuishoud- en industrieschool (1930) te Hoogeveen

Energievoorziening

- trafohuisje (1930) te Coevorden
- trafohuisje (1930) te Nieuwlande

6.7 Literatuur

- Baas, H.G. & P.P.D. Burm, W.A. Ligtendag en V. Vreugdenhil. 2001. Ontgonnen verleden – inzoomen op de historisch-geografische ontwikkeling van het Nederlandse landschap. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Expertisecentrum LNV en Bureau Landview.
- Bouwer, K., 1975. Het Drentse esdorp. K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift 9: 297-309.
- Bruinsma, P., 1969. Ontstaan en groei van de Drentse nederzettingen. Landbouwkundig Tijdschrift 81: 93-98.
- Buiskool, H.T., 1950-1954. Zuidoost-Drenthe op weg naar een nieuwe toekomst. Assen. (2 delen)
- Duin, R.H.A. van & C. van Wijk, 1965. De verkaveling van de Gronings-Drenthse Veenkoloniën. Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding, Mededeling 88. Wageningen.
- Gras, H., F. Nijstadt e.a. 1995. Geschiedenis van Hoogeveen 1815-1975. Boom Amsterdam, Meppel. Heringa, J., D.P. Blok, M.G. Buist en H.T. Waterbolk. 1985. Geschiedenis van Drenthe. Samengesteld in opdracht van het provinciaal bestuur van Drenthe. Boom Meppel, Amsterdam.
- Huizing, L. & J. Wattel, 1975. Hoogeveen van Echten's Morgenland. Hoogeveen.
- Kiels, G. 2005. Geschiedenis van het kasteel te Coevorden – van gewestelijk tot stedelijk bestuurscentrum 1046-1974. Gemeente Coevorden
- Minderhoud, H.D., 1977. 700 jaar Dalen; historisch overzicht van de geschiedenis van de gemeente Dalen. Dalen.
- Spek, T. 2004. Het Drentse esdorpenlandschap – een historisch-geografische studie. Uitgeverij Matrijs, Utrecht.
- Stenvert, Ronald, Sabine Broekhoven, Saskia van Ginkel-Meesters & Chris Kolman mmv Redmer Alma, 2001. Monumenten in Nederland: Drenthe. Zeist/Zwolle.
- Tjalma, J., 1958. Grepen uit de geschiedenis van Hoogeveen. Nieuwe Drentse Volksalmanak 76: 57-68.
- Verduin, J.A., 1972. Bevolking en bestaan in het oude Drenthe. Assen.
- Versfelt, H.J., 2004. Kaarten van Drenthe 1500-1900. Groningen/Veendam
- Vroome, H.W. de, 1972. Geschiedenis van het Drentse cultuurlandschap. Stedebouw en Volkshuisvesting 53: 298-301.
- Waterbolk, H.Tj. et al., 1984. Het Drentse landschap. Zutphen.
- Wattel, J., 1965. Het ontstaan van Hoogeveen. Nieuwe Drentse Volksalmanak 83: 42-62.

